

NARXOZ

LAW & PUBLIC POLICY

Vol.2(2) , 2020

(00) 0 0123456 0000000001 8

slpp.narxoz.kz/journal

ОГЛАВЛЕНИЕ

Раздел «Право»

Сулейманов А.Ф.

2

Кто защитит защитников, или почему правоохранители готовы совершать преступления?

Есетова С.К., Айтенов Н.Ж.

10

Қүш заңда ма: Мектеп тұлектері Қазақстан Республикасы заң жүйесі туралы не ойлады?

Алиев Б.А., Ахметзаде Н.М.

19

Международно-правовые аспекты борьбы с морским разбоем (морским терроризмом) на Каспийском море.

Abdukarimova Z.T., Mukhamedzhanuly S.

27

The effectiveness of law as a scientific category.

Раздел «Государственные управление»

Шенин А.С., Бондаренко Е.А.

32

Анализ процесса онлайн-обучения в сфере высшего образования в условиях режима чс из-за пандемии коронавируса covid-19: опыт НАО «Университет Нархоз».

Орманбеков А. О.

40

Мемлекеттік-жеке мешік әріптестіктің шетелдік даму тәжірибесі.

Амиров Н.К.

50

О развитии интеграционных процессов в рамках ЕАЭС.

Редченков Д.В.

57

Опыт применения права «Вето» постоянными членами совета безопасности ООН.

Некоммерческое акционерное общество «Университет Нархоз».

Журнал «Narxoz Law and Public Policy».

Журнал издается с 2020 г.

Периодичность издания 4 номера в год.

Журнал зарегистрирован

Комитетом информации

Министерства информации

и общественного развития

Республики Казахстан.

Свидетельство о постановке на учет № KZ88VPY00018136 от 10.12.2019

ISSN: 2707-4137

Главный редактор:

Сулейманов А.Ф., д.ю.н.

(Республика Казахстан)

Редакционный совет:

Буянский С.Г. (Россия)

Бакер Л. (США)

Фокс У. (Великобритания)

Редакционная коллегия:

Подоригора Р.А.

(Республика Казахстан)

Рымденеев Б.Д.

(Республика Кыргызстан)

Шенин А.С.

(Российская Федерация)

Даутай И. (Великобритания)

Жанузакова Л.Т.

(Республика Казахстан)

Мухамеджанов Э.Б.

(Республика Казахстан)

Шенин С.Ю.

(Российская Федерация)

Алиев Б.А.

(Республика Азербайджан)

Учредитель:

Некоммерческое акционерное общество «Университет Нархоз»

Адрес: 050035, 1-й микрорайон, д.81, Ауэзовский район, Алматы, Казахстан

Email: journal@narxoz.kz

Телефон: +7.727.377.1949

Опубликованные материалы не всегда отражают точку зрения редакции. Ответственность за достоверность фактов и сведений в публикациях несут только авторы. При использовании материалов ссылка на журнал «Narxoz Law and Public Policy» обязательна.

Тираж 300 экз.

Подписано в печать в июне 2020 г.

Формат 60x90/8. Печать офсетная.

ТОО Издательство «Фортуна Полиграф».

КТО ЗАЩИТИТ ЗАЩИТНИКОВ, ИЛИ ПОЧЕМУ ПРАВООХРАНИТЕЛИ ГОТОВЫ СОВЕРШАТЬ ПРЕСТУПЛЕНИЯ

Сулейманов Акиф Фирудинович, д.юр.наук, профессор, директор научно-образовательного департамента «Право» Школы права и государственного управления НАО «Университет Нархоз», Республика Казахстан, г. Алматы, ул. Жандосова 55, 050062, e-mail: akif.suleimanov@narxoz.kz

Аннотация. В данной статье автором рассматриваются причины и условия, при которых сотрудники правоохранительных органов готовы совершать противоправные проступки в процессе правоприменительной практики. Автор анализирует множество факторов: от слабого уровня законотворчества до социальной несправедливости в отношении сотрудников правоохранительных органов. В заключение делается вывод о необходимости разработки концепции повышения уровня правового сознания правоохранителей с учетом выявленных факторов во избежание развития правового нигилизма не только среди правоохранителей, но и всего общества.

Ключевые слова: правоохранительные органы, правовой нигилизм, проступок, правовое сознание.

Наиболее важные причины и условия, способствующие падению уровня правового сознания сотрудников правоохранительных органов, его деформации, разграничиваются на общие и внутренние.

К общим, прежде всего, следует отнести резкое падение уровня правовой культуры всего населения страны. Н. Г. Чернышевский в свое время отмечал, что грубость нравов и разврат являются одними из главных источников преступлений и нарушений порядка¹. Правовая деформация в современном обществе приняла большой размах и представляет еще не вполне ясно осознаваемую серьезную опасность для общества, воспитания нового поколения.

Современная реальность объективно свидетельствует о нарастающей тенденции по потере гражданами нравственных ценностей, имеющих вековую историю, всего того, что им было присуще и чем они гордились. История различных народов неоднократно доказывала: «...можно понести тяжелые экономические издержки, терпеть нужду и разруху, но если будут сохранены духовные ценности, то обязательно возродится народ...».²

Сотрудники правоохранительных органов, не взирая на специальные звания, ранги и иерархиу занимаемых ими должностей, остаются людьми и так же, как и все граждане, испытывают влияние социальной среды в ее практически преобразующем аспекте. Проживая в обществе, они не могут быть свободны от него, в связи с чем уродливые формы противоправного поведения проявляются и в их служебной деятельности.

Вместе с тем нельзя не отметить, что рассматриваемая проблема сама по себе в значительной мере зависит от правового сознания самих сотрудников правоохранительных органов, от того, насколько их деятельность отвечает требованиям права, морали и нравственности.

Одной из причин падения уровня правового сознания граждан и сотрудников правоохранительных органов следует признать противоправные поступки чиновников высокого ранга.

Наблюдая отсутствие уважения к праву со стороны таких чиновников, сотрудники правоохранительных органов, как правило, постепенно начинают при-

¹ Чернышевский Н. Г. Собр. соч. в 5 т. / Сост. и общ. ред. Ю.С. Мелентьева. – М.: Правда, 1974. - Т.1. – С.589.

² Бойков В. Э. и др. Общественное сознание и перестройка. – М.: Полит. лит., 1990. – С.31.

ходить к убеждению, что беззаконие – путь к богатству, честность – заблуждение, а нравственность – философский постулат, ничего не имеющий общего с практической жизнью. И таким образом сами становятся на путь злостных нарушений конституционных прав граждан, преследуя собственнические корыстные интересы.

Важной причиной падения уровня правового сознания сотрудников правоохранительных органов необходимо также признать социальную несправедливость.

Другой актуальной причиной этого негативного явления в настоящее время следует признать экономический кризис в мировой экономике и в экономике Республики Казахстан. Аналитики инвестиционного банка Goldman Sachs выпустили сенсационное исследование. Финансовый кризис на планете приведет к убыткам, которые исчисляются в 1,2 трлн долларов США.³ По мнению директора группы оценки рисков и эксперта Центра исследований и мониторинга экономики Казахстана (ЦИМЭК) Д. Сатпаева, в связи с возникшим экономическим кризисом в стране будет сокращаться слой среднего класса, который только-только начал увеличиваться за счет малого и среднего бизнеса. Куда денутся эти люди? Мы их называли «новыми бедными». Это те, кто уже почувствовал прелести потребительского рая, а теперь государство своими действиями опускает их на низшую социальную ступень. Это приводит к социальному напряжению, и оно будет, по мнению экспертов, нарастать.⁴

Развившийся в начале 90-х годов экономический кризис в стране не мог не сказаться на финансировании правоохранительных органов. Будучи ущемленными в денежном и техническом обеспечении, они оказались как бы «парализованными».

Видя все это, понимая, что государство не обеспечивает элементарных потребностей для нормального функционирования органов, получая зарплату, явно не соответствующую тяжести и опасности правоохранительной деятельности, что вынуждает семьи сотрудников влечь почти нищенское существование, большинство сотрудников не смогло избежать деформации правового сознания. Некоторые из них коррумпировались, другие ушли в «теневую экономику», третьи стали злоупотреблять своим служебным положением.

Такие понятия как долг, честь, совесть, законность ушли на второй план, а приоритетное место в сознании сотрудников правоохранительных органов заняла задача обеспечить себе и членам своей семьи нормальное, безбедное существование. И основным источником такого обеспечения стало использование любой возможности корыстного злоупотребления своим служебным положением, так как других финансовых источников у сотрудников практически не имеется.

Необходимо отметить, что положение на сегодняшний день меняется к лучшему. Постепенно, хотя и очень медленно, повышается уровень заработной платы у сотрудников правоохранительных органов, для работы выделяются новые оперативно-технические средства и т.д. Однако следует понимать, что на ликвидацию ущерба правового сознания сотрудников силовых ведомств потребуется не один год напряженных усилий и значительные средства.

К причинам порождения правового нигилизма следует также отнести низкий уровень правотворчества и качества законов. Как известно, неотъемлемым фактором динамичного и цивилизованного развития государства и общества является совершенная система действующего национального права, а также ее взаимосвязь с общепризнанными нормами международного права.

За период вступления нашей страны в ее новейшую историю сделано по становлению и развитию конституционного законодательства многое: действует новая Консти-

³ Во сколько обойдется финансовый кризис // Известия. – 2008. – 27 марта.

⁴ Эксперты опасаются, что финансовый кризис нанесет серьезный удар по среднему классу в Казахстане // Панорама. – 2008. – 28 марта.

туция, принят блок конституционных законов. Как отмечает И. И. Рогов, по развитию правовой реформы Казахстан опережает многие страны СНГ.⁵

Новое конституционное законодательство имеет ряд существенных позитивных сторон, по многим параметрам соответствующа целям и задачам правового регулирования важнейших сфер государственной жизни. Однако это не означает, что действующее законодательство в полной мере отвечает всем общепризнанным требованиям.

Здесь, конечно, справедливости ради следует отметить, что вряд ли вообще можно обеспечить идеальное состояние законодательства. Но тем не менее считаем досадным, когда те или иные его негативные аспекты, если так можно сказать, видимые невооруженным глазом, лежащие на поверхности, существенно сказываются на развитии теории и практики национального законодательства.⁶

Реалии правовой жизни нашего государства как никогда ранее подтверждают известное выражение И. Канта: «Право может служить как средством ограничения произвола, так и средством попирания свободы человека».⁷

Реализация законов может иметь место только в том случае, когда право легитимировано обществом, то есть каждый член общества осознает и понимает необходимость принятия закона, выражает свое согласие с тем, что он справедлив и готов выполнять его требования. В противном случае ни власть, ни само право никогда не будут реальными гарантами исполнения законов. Только их легитимность, признание обществом и обязательность к исполнению обеспечат действительное соблюдение законов обществом и государством, исключая противоправную практику как со стороны общества, так и со стороны государства.

Нелегитимность принятых законов чаще всего возникает тогда, когда правовые требования идут вразрез с требованиями нравственности, культуры. Л. И. Спиридонов отмечает: «...исторический опыт неопровергимо свидетельствует, что любые политические решения, законы, указы... оказываются неэффективными, если они противоречат культуре масс...».⁸

Л. А. Окуньков основные причины низкого качества правотворчества видит в том, что в рабочих группах по подготовке и доработке законопроектов вообще зачастую нет квалифицированных юристов, специализирующихся в соответствующей отрасли права; отдельные законы готовятся наспех, без тщательного юридического сопровождения; представляют законопроект без перечня актов отмены, изменений, дополнений, что создает сложнейшие проблемы для правоприменительной практики.⁹

М. С. Нарикбаев утверждает, что одной из задач казахстанской правовой науки является разработка теоретико-методологических основ эффективности функционирования и развития национальной правовой системы и стабильности действующего законодательства.

Во-первых, мы убеждены в необходимости резкого сокращения количества принимаемых Парламентом законов. Дело в том, что сегодня в связи с тем, что все важные и остро необходимые для становления, полнокровного функционирования и развития суверенного Казахстана законы приняты, но вместе с тем в связи с образованием свободной ниши в законодательной деятельности в Правительство и Парламент Республики Казахстан хлынул поток сырых и некачественных по своей сущности законопроектов, направленных на отстаивание узковедомственных интересов.

⁵ Алина С. От общего к частному // Юридическая газета. – 2001. – 28 февраля

⁶ Абельдинов А. Правотворчество в Республике Казахстан: Конституционно-правовые аспекты // Актуальные проблемы конституционного права: Материалы международной юбилейной научно-практической конференции, посвященной 60-летию д.юр.наук, профессора Копабаева О. К. – Алматы: ТОО «Айдана», 2003 – С.51.

⁷ Кант И. Сочинения в 6 т. / Под общ. ред. В.Ф. Асмуса и др. – М.: Мысль, 1965. - Т.4. Ч.2. – С.140-144.

⁸ Спиридонов Л. И. Теория государства и права: Учебник. – М.: Проспект, 1996. – С.132.

⁹ Окуньков Л. А. Актуальные задачи законотворчества // Журнал российского права. – 2000. - №1. – С.3.

Во-вторых, представляется необходимым усилить контроль за ведомственным правотворчеством на уровне подзаконных актов, особенно когда это связано с созданием почвы для совершения коррупционных правонарушений, ущемлением прав и свобод человека и гражданина.

В-третьих, важно отметить, что пока в стране в должной мере не будет решен вопрос о правах человека, прогресса в жизни нашего общества не наступит, в том числе и в правовой сфере. Дело в том, что культура каждого общества определяется обязательствами государства по отношению к самым слабым, незащищенным слоям общества: детям, женщинам, пенсионерам и т.п. Каждый день, сталкиваясь с насущными проблемами этих слоев населения, мы убеждаемся в необходимости правовой реформы государственного управления, решения вопросов общественной самоорганизации, а также повышения эффективности всевозможных гражданских инициатив по развитию правового просвещения общества.¹⁰

В. С. Соловьев отмечает три существенных признака положительного закона: публичность, конкретность, реальность применения.¹¹ В связи с этим полагаем, что органы общественного контроля посредством своего участия в законотворчестве смогут внести весомый вклад в решение обозначенной проблемы.

Четкое определение ситуации в юридической сфере, исключение двойственности толкования нормативных правовых актов любого уровня в сфере организации и осуществления правоприменительной деятельности правоохранительных органов окажут позитивное влияние на формирование качественного правового сознания сотрудников правоохранительных органов. Ведь по сути отдельные неконкретные законы, предполагающие двойственность толкования, предоставляют потенциальную возможность правопримениелям истолковывать их по своему усмотрению.

Низкая социально-правовая защищенность сотрудников правоохранительных органов представляет собой еще одну из исследуемых проблем. Прежде всего следует обозначить проблему защиты жизни и здоровья сотрудников правоохранительных органов.

Закон Республики Казахстан «Об органах внутренних дел Республики Казахстан» регламентирует гарантии в случае гибели (смерти) илиувечья сотрудников органов внутренних дел. Вызывает, однако, обеспокоенность не только сумма компенсационных выплат сотрудникам правоохранительных органов в случае их гибели либо получения увечья, но и несовершенство процедуры осуществления таких государственных платежей.

Публикации последних лет убедительно свидетельствуют о недостаточном внимании к решению таких насущных проблемных вопросов.

В свою очередь, несовершенство законодательства, закрепляющего гарантии юридической защиты сотрудников правоохранительных органов, в совокупности с крайне неэффективной практикой его применения усиливают остроту проблемы правовой защиты данной категории государственных служащих.

Отсутствует реальная защищенность сотрудников правоохранительных органов от различных препятствий правомерной деятельности по выполнению их служебных полномочий, так же, как и охрана чести и достоинства сотрудников, ответственность граждан за посягательства на служебную деятельность и неповинование законному распоряжению или требованию сотрудников правоохранительной системы. Зачастую наблюдается прямая или косвенная зависимость сотрудников от политиков и управленцев различных уровней. Правовая незащищенность сотрудников, лоббирование субъективистских интересов при разрешении конкретных дел чиновниками, непосредственное волевое воз-

¹⁰ Нарикбаев М. С. Конституция Республики Казахстан и вопросы развития системы действующего права // Актуальные проблемы конституционного права: Материалы международной юбилейной научно-практической конференции, посвященной 60-летию д.юр.наук, профессора Копабаева О. К. – Алматы: ТОО «Айдана», 2003 – С.21-23.

¹¹ Соловьев В. С. Сочинения в 2 т. / Сост., общ. ред. А. Ф. Лосева и А. В. Гульги. – М.: Мысль, 1990. - Т.1. - С.73.

действие на сотрудников правоохранительных органов наносит непоправимый ущерб правовому сознанию сотрудников правоохранительных органов.

Также имеет место ослабление защищенности рядового звена сотрудников правоохранительных органов от отдельных руководителей этих органов.

Порождает социальную незащищенность и отсутствие надлежащих социально-бытовых условий. Особенно это затрагивает молодых специалистов правоохранительной системы. Наличие материально-бытовых проблем у большинства выпускников специализированных вузов правоохранительных органов, стремление их к достижению материального благополучия в кратчайшие сроки, проявление юношеского максимализма в погоне за созданием иллюзионистского ареола жизненной самодостаточности, стремление к выделению из общей массы по уровню материальной обеспеченности на фоне деформированности правового сознания создает благодатную почву для попирания прав граждан в целях удовлетворения собственнических интересов.

К основным внутренним причинам и условиям, способствующим совершению противоправных поступков со стороны сотрудников правоохранительных органов Республики Казахстан в процессе правоприменительной практики можно отнести следующие.

1. Не отвечающая требованиям сегодняшнего дня учебно-воспитательная работа в правоохранительных органах и учебных заведениях юридического профиля.

Функционирующая система общей и индивидуальной работы со слушателями полностью не отвечает требованиям настоящего времени в аспекте подготовки квалифицированных кадров. Как правило, усугубляется это и тем, что большой процент профессорско-преподавательского состава, в том числе и руководящего звена, в такие учебные заведения попадает не по собственному желанию, не из чувства патриотизма, искреннего стремления посвятить себя воспитанию и подготовке высококвалифицированных кадров для субъектов правоохранительной системы страны, а в силу ряда негативных причин, которые препятствуют продолжению службы в практических органах. Не имея соответствующего опыта, проявляя амбициозность, применяя формальные стандарты в осуществлении преподавательской деятельности, а иногда занимаясь и мздоимством, такие «преподаватели» пагубно влияют на формирование правовой ориентации подрастающего поколения сотрудников правоохранительных органов.

2. Некачественный подбор и расстановка кадров.

Ни для кого не секрет, что в последнее время разработаны и в действительности существуют «таксы» для поступления на службу в правоохранительные органы, для продвижения по служебной лестнице, для получения внеочередного звания. Существование таких «материальных барьеров» препятствует поступлению на службу в правоохранительную систему молодых, эрудированных, грамотных, нравственно воспитанных, но не в достаточной мере обеспеченных людей.

3. Нравственно недопустимые методы руководства.

Еще М. Горький писал: «...Чиновник «упражняется во взяточничестве» так же ловко, как делали это царские лихоимцы, «наслаждаясь властью», он «относится к гражданину как к побежденному, т.е. так же, как относилась к нему полиция царя. Орут на всех, орут как будочки в Конотопе или Чухломе. Грубость уже вошла в привычку новой бюрократии». ¹² Актуальны эти слова и сегодня, так как большинство руководителей различных уровней применяют грубость, бесчеловечность как методы управления.

4. Чрезмерная психоэмоциональная нагрузка, сопряженная с выполнением служебных обязанностей.

Постоянный контакт с контингентом антиобщественной направленности, присутствие при осмотре мест происшествий, преступлений против личности, сопряженных,

¹² Горький М. Несвоевременные мысли: Заметки о революции и культуре. – М.: Советский писатель, 1990. – С. 69.

например, с двойными убийствами и другими тяжкими преступлениями, откладывают свой негативный отпечаток на правовом сознании сотрудников, делают их черствыми и грубыми.

5. Явное несоответствие выполняемой работы и получаемого поощрения за ее выполнение.

Будни сотрудников правоохранительных органов свидетельствуют о их ненормированном рабочем дне, постоянных усиленных вариантах несения службы при отсутствии мер материального и морального стимулирования и компенсации.

6. Отсутствие гласности по фактам безнравственных, противоправных поступков со стороны сотрудников правоохранительных органов.

7. Недостаточно эффективный ведомственный, вневедомственный и общественный контроль.

Рассмотренные причины и условия совершения противоправных поступков со стороны сотрудников правоохранительных органов в процессе правоприменительной практики, по нашему мнению, кроются в деформации правового сознания сотрудников этих органов. Без учета этого в повседневной правоохранительной деятельности всякие попытки формирования высокого уровня правового сознания будут несостоятельны.

В связи с этим необходимо отметить, что преодоление деформации правового сознания сотрудников правоохранительной системы Республики Казахстан, которое, к сожалению, граничит с перерождением, является первостепенной задачей нашего общества и государства.

Решение обозначенной задачи представляет исключительную сложность, так как в стране накоплено достаточно большое количество деструктивных факторов, искажающих правовое сознание. Эта работа не может и не должна проводиться в форме разовых акций, необходимо исключить также и проведение всяческих социальных экспериментов. Решить обозначенные проблемы в указанной сфере общественных отношений возможно лишь посредством применения комплексных теоретически и практически оснащенных конструктивных методов реформирования.

Изложенные в статье причины и условия, способствующие деформации правового сознания сотрудников правоохранительных органов, в ближайшее время устраниить не представляется возможным. Сложно также в короткие сроки значительно снизить их деструктивное влияние. Поэтому следует признать одним из приоритетных направлений работу по осуществлению научных разработок, посвященных сдерживающим факторам, которые смогли бы в самое ближайшее время обеспечить повышение уровня правового сознания сотрудников инейтрализовать тем самым возможности для совершения неправомерных действий с их стороны.

Особый акцент при разработке таких концепций необходимо сфокусировать на этических, организационных, правовых и экономических рычагах. Необходимо использовать любые потенциальные возможности легитимных средств и методов противодействия деформации правового сознания сотрудников правоохранительных органов как в комплексе, так и индивидуально.

Список литературы

1. Чернышевский Н. Г. Собр. Соч. в 5 т. / Сост. и общ. ред. Ю. С. Мелентьева. – М.: Правда, 1974. - Т.1. – С.589.
2. Бойков В. Э. и др. Общественное сознание и перестройка. – М.: Полит. лит., 1990. – С.31.
3. Во сколько обойдется финансовый кризис // Известия. – 2008. – 27 марта.
4. Эксперты опасаются, что финансовый кризис нанесет серьезный удар по среднему классу в Казахстане // Панорама. - 2008. – 28 марта.
5. Алина С. От общего к частному // Юридическая газета. – 2001. – 28 февраля.

6. Абельдинов А. Правотворчество в Республике Казахстан: Конституционно-правовые аспекты // Актуальные проблемы конституционного права: Материалы международной юбилейной научно-практической конференции, посвященной 60-летию д.юр.наук, профессора Копабаева О. К. – Алматы: ТОО «Айдана», 2003 – С.51.
7. Кант И. Сочинения в 6 т. / Под общ. ред. В.Ф. Асмуса и др. – М.: Мысль, 1965. - Т.4. Ч.2. – С.140-144.
8. Спиридовон Л. И. Теория государства и права: Учебник. – М.: Проспект, 1996. – С.132.
9. Окун'ков Л. А. Актуальные задачи законотворчества // Журнал российского права. – 2000. - №1. – С.3.
10. Нарикбаев М. С. Конституция Республики Казахстан и вопросы развития системы действующего права // Актуальные проблемы конституционного права: Материалы международной юбилейной научно-практической конференции, посвященной 60-летию д.юр.наук, профессора Копабаева О. К. – Алматы: ТОО «Айдана», 2003 – С.21-23.
11. Соловьев В. С. Сочинения в 2 т. / Сост., общ. ред. А. Ф. Лосева и А. В. Гульги. – М.: Мысль, 1990. - Т.1. - С.73.
12. Горький М. Несвоевременные мысли: Заметки о революции и культуре. – М.: Советский писатель, 1990. – С. 69.

References

1. Chernyshevskiy N.G. Sобр. Soch. V 5 t. / Sost. i obshch. red. YU.S. Melent'yeva. – M.: Pravda, 1974. - T.1. – S.589.
2. Boykov V.E. i dr. Obshchestvennoye soznaniye i perestroyka. – M.: Polit. lit., 1990. – S.31.
3. Vo skol'ko oboydetsya finansovyy krisis // Izvestiya. – 2008. – 27 marta.
4. Eksperty opasayutsya, chto finansovyy krisis naneset ser'eznyy udar po srednemu klassu v Kazakhstane // Panorama. - 2008. – 28 marta.
5. Alina S. Ot obshchego k chastnomu // Juridicheskaya gazeta. – 2001. – 28 fevralya.
6. Abel'dinov A. Pravotvorchestvo v Respublike Kazakhstan: Konstitutsionno-pravovyye aspekty // Aktual'nyye problemy konstitutsionnogo prava: Materialy mezhdunarodnoy yubileynoy nauchno-prakticheskoy konferentsii, posvyashchennoy 60-letiyu d.yu.n., professora Kopabayeva O.K. – Almaty: ТОО «Aydana», 2003 – S.51.
7. Kant I. Sochineniya. V 6 t. / Pod obshch. red. V.F. Asmusa i dr. – M.: Mysl', 1965. - Т.4. CH.2. – S.140-144.
8. Spiridonov L.I. Teoriya gosudarstva i prava: Uchebnik. – M.: Prospekt, 1996. – S.132.
9. Okun'kov L.A. Aktual'nyye zadachi zakonotvorchestva // Zhurnal rossiyskogo prava. – 2000. - №1. – S.3.
10. Narikbayev M.C. Konstitutsiya Respublik Kazakhstan i voprosy razvitiya sistemy deystvuyushchego prava // Aktual'nyye problemy konstitutsionnogo prava: Materialy mezhdunarodnoy yubileynoy nauchno-prakticheskoy konferentsii, posvyashchennoy 60-letiyu d.yu.n., professora Kopabayeva O.K. – Almaty: ТОО «Aydana», 2003 – S.21-23.
11. Solov'yev V.S. Sochineniya. V 2 t. / Sost., obshch. red. A.F. Loseva i A.V. Gul'gi. – M.: Mysl', 1990. - T.1. - S.73.
12. Gor'kiy M. Nesvoyevremennyye mysli: Zametki o revolyutsii i kul'ture. – M.: Sovetskiy pisatel', 1990. – S. 69.

ҚОРҒАУШЫЛАРДЫ КІМ ҚОҒАЙДЫ НЕМЕСЕ НЕ СЕБЕПТІ ҚҰҚЫҚ ҚОРҒАУ ҚЫЗМЕТКЕРЛЕРІ ҚЫЛМЫС ЖАСАУҒА ДАЙЫН?

Сулейманов Акиф Фирудинович, з.ғ.д., профессор, «Нархоз Университеті» КЕАҚ Құқық және мемлекеттік басқару мектебінің «Құқық» ғылыми білім беру департаментінің директоры, Қазақстан Республикасы, Алматы қ., Жандосов к-сі., 55, инд. 050062, e-mail: akif.suleimanov@narxoz.kz

Аңдатпа. Бұл мақалада автор құқық қорғау органдары қызметкерлерінің құқық қолдану практикасы барысында заңсыздыққа бару дайындығының себептері мен шарттарын қарастырады. Автор заң шығарудың тәменгі деңгейінен құқық қорғау органдары қызметкерлеріне қатысты әлеуметтік әділетсіздікке дейінгі көптеген факторларды қарастырады. Қорытындылай келе, құқық қорғау қызметкерлерінің арасында ғана емес, сонымен бірге бүкіл қоғамда құқықтық нигилизмнің дамуын болдырmas үшін, анықталған факторларды ескере отырып, құқық қорғау органдарының қызметкерлерінің құқықтық санасын арттыру тұжырымдамасын құрастыру қажеттілігін көрсетеді.

Түйін сөздер: құқық қорғау органдары, құқықтық нигилизм, заңсыздық, құқықтық сана.

WHO WILL DEFEND DEFENDERS?: OR WHY LAW ENFORCEMENT OFFICERS ARE READY TO COMMIT CRIMES

Akif Firudinovich Suleymanov, Doctor of Law, Professor, Director of the Scientific and Educational Department «Law», NJSC «Narxoz University», Republic of Kazakhstan, Almaty, Zhandosova str., 55, 050062, e-mail: akif.suleimanov@narxoz.kz

Abstract. In this article, the author examines the reasons and conditions under which law enforcement officers are ready to commit illegal offenses. The author considers many factors from the weak level of law-making to social injustice against law enforcement officers. In the end, it is concluded that it is necessary to develop a concept to increase the level of legal awareness of law enforcement officers, taking into account the identified factors in order to avoid the development of legal nihilism among not only law enforcement officers, but also the entire society.

Keywords: law enforcement agencies, legal nihilism, misdemeanor, legal consciousness.

КУШ ЗАҢДА МА: МЕКТЕП ТҮЛЕКТЕРІ ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ЗАҢ ЖҮЙЕСІ ТУРАЛЫ НЕ ОЙЛАЙДЫ?

Есетова Салтанат Консубаевна, з.ғ.к., «Құқық» ғылыми-білім департаментінің доценті, «Нархоз Университеті» КЕАҚ, Қазақстан Республикасы, Алматы қ., Жандосов к-сі 55, 050062, e-mail: saltanat.yessetova@narxoz.kz

Айтенов Нурахмет Жомартович, Халықаралық қатынастар магистрі – МА, Ғылыми зерттеулер бөлімінің координаторы, «Нархоз Университеті» КЕАҚ, Қазақстан Республикасы, Алматы қ., Жандосов к-сі 55, 050062, e-mail: nurakhmet.aitenov@narxoz.kz

Андатпа. Бұл мақала 150-ден астам әссе негізінде Қазақстан Республикасының бітіруші сындырылары оқушылары арасындағы құқықтық жүйенің қызмет етуін түсіну мен көзқарастарын зерттеу нәтижелерін сипаттауға арналған. Жұмыс мәтінінде оқушылардың «әділеттілік», «заң», «құқық», «билік» және басқа да категорияларын қабылдауы ашылып, олардың үлттық және халықаралық нормативті-құқықтық құжаттар туралы білімдері атап өтіледі, әділеттілік бейнесі ретінде жүгінетін тарихи тұлғалар талданады, сонымен қатар Қазақстандағы құқықтық жүйенің қызмет етуінің нақты мысалдары қарастырылады. Мақала соңында қазіргі мектеп оқушыларының құқықтық білім кешенін сипаттайтын негізгі тезистер көлтірілген.

Түйін сөздер: мектеп оқушылары, құқық, әділеттілік, заң, қабылдау.

Кез-келген қоғамның өмірін реттеу көптеген механизмдерді қолдану арқылы жүзеге асырылады. Заң, құқық, мемлекет, әдет ғырып, сот төрелігі – мұның бәрі қоғамды реттеудің элементтері. Қазіргі уақытта жүріп-тұру және дауларды шешу ережелері еліміздің Конституциясынан бастап жеке көсіп түрлерінің этикалық кодекстеріне дейінгі бірқатар тиісті құқықтық актілерде нақты жазылған. Жалпы, қоғамда орнықты құқықтық әволюция байқалады, бұл кезде заңдар мен құқық нормалары байытылып, тұрақтылық пен әділеттілік сезімін арттыру үшін қажетті ережелермен толықтырылады.

Жақын болашақта Қазақстан Республикасындағы құқықтық жүйенің әволюциясының негізгі қозғаушы күші бүгінгі күні мектеп бітіріп, жоғары оқу орындарына түсіп жатқан қазақстанның жас үрпақ болады. Мектептегі білім беру аясында Қазақстандағы мектептердегі адам құқықтарының негіздері 5-7 сындырарда «Өзін-өзі тану» пәні аясында, 9-шы сындан бастап «Адам. Қоғам. Құқық.» пәндерінен орта білім беру жүйесі негізінде оқытула бастады. Кәсіби бағдар беру мақсатында оқыту жолын таңдау 9-10 сындырарда жүзеге асырылады. «Құқық негіздері» пәні 10-11 сындырардағы әлективті компонент болып табылады.¹

Мектеп бітіруші сындыр оқушыларының құқықтық жүйенің қызмет етуін түсінуін бағалау үшін «Нархоз Университеті» КЕАҚ Құқық және мемлекеттік басқару мектебінің Еуразиялық экономикалық-құқықтық зерттеулер орталығы² «Болашақ үрпақтың құқығы» зерттеуін жүргізді. Осы зерттеу шенберінде 150-ден астам қазақстанның мектеп оқушыларының құқық туралы білімі талданылды.³ Зерттеу негізі 2020 жылы қаңтар-сәуір айларында

¹ «Білім берудің барлық деңгейінің мемлекеттік жалпыға міндетті білім беру стандарттарын бекіту туралы» Қазақстан Республикасының Әділет министрлігінде 2018 жылғы 31 қазандығы № 604 бұйрығы.

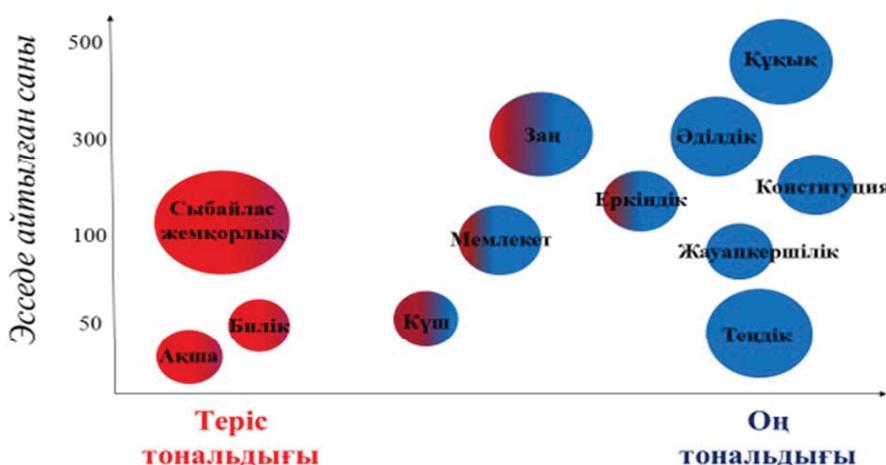
² «Нархоз Университеті» КЕАҚ Құқық және мемлекеттік басқару мектебінің Еуразиялық экономикалық-құқықтық зерттеулер орталығы Еуразиядағы және одан тыс елдердегі құқықтық және экономикалық саясатты қалыптастыру және жүзеге асыру мәселелері бойынша сараптамалық-талдамалық алаң болып табылады. URL: <https://narxoz.kz/research/ecelr/>

³ Болашақ үрпақ құқығы. Талдамалық баяндама. «Нархоз Университеті» КЕАҚ Құқық және мемлекеттік басқару мектебінің Еуразиялық экономикалық-құқықтық зерттеулер орталығы. 4 мамыр 2020 ж. URL: <https://slpp.narxoz.kz/pravo-budushhih-pokolenij/> (қараша уақыты: 08.05.2020)

Құқық және мемлекеттік басқару мектебімен үйымдастырылған Халықаралық құқық бойынша олимпиадаға жіберілген мектеп оқушыларының әсселері болды. Эссе міндегі француз қайраткері Виктор Гюгоның «Құқық – бұл шынайылық пен әділдікке жататынның барлығы» деген ойына дәлелді талдау жүргізуге негізделді.⁴

Зерттеудің әдіснамалық базасы үлкен мәліметтер жиынтығын түсіндіру үшін үш құралды қолдануды қамтиды: мазмұнды талдау, құрылымдау және салыстырмалы талдау.

Бірінші кезеңде мектеп ортасындағы құқықтық дискурстың маңызды категорияларын анықтауға және әр категориядағы үғымдарды (оң немесе теріс) қолданудың тоналдылығын анықтауға мүмкіндік беретін мазмұнды талдау жүргізілді. Екінші қадам ретінде Орталық мамандары оқушылардың құқық пен сот төрелігі туралы көзқарастарын мейлінше толық көрсететін зерттеу құрылымын анықтады. Мазмұнды талдау нәтижелері бойынша бұл зерттеу үшін ең маңызды санаттар: «Теориялық концепциялар», «Құқықтық құжаттар», «Тұлғалар», сонымен қатар «Оқиғалар мен құбылыстар» екендігі анықталды. Бірінші санат құқыққа және мемлекетке қатысты негізгі үғымдар туралы түсінікті көрсетеді, екіншісі – нормативтік құжаттар жайында хабардар болу, үшіншісінде – оқушылар нақты тұлғаларға да, құқық пен сот төрелігі тұрғысында ескеру қажет деп санайтын адамдар тобына сілтемелерді қамтиды. Соңғы санат – «Оқиғалар мен құбылыстар» – Қазақстан Республикасындағы заңдылықтың, адам құқықтарының, заңның және құқықтық жүйенің жағдайы туралы субъективті пікірді көрсетеді. Үшінші кезең – салыстырмалы талдау аясында зерттеушілер бұрын берілген мәліметтерді егжей-тегжейлі түсіндіруді жүргізді. Студенттердің көзқарастарын және құқықтық ойлауын сипаттау объективтілік, құрделілік және адалдық принциптеріне негізделген.

1-сурет. «Болашақ үрпақ құқығы» зерттеуінің мазмұнды талдау нәтижелері

Мазмұнды талдау туралы айта отырып, оның зерттеушілерге тек қана зерттеу үшін базалық категорияларды бөліп қана қоймай, олардың әрқайсысын «теріс – оң» спектрі бойынша қабылдауын анықтауға мүмкіндік берді. Мұнда, «теріс» зан, құқық және азамат еркіндігін бұзу мақсатында категорияның тәжірибеде жүзеге асыруын білдіреді, ал «оң» – бұл оларды сақтау және қорғау. Сондай-ақ, әр санаттың Қазақстан Республикасының құқықтық жүйесінің тұрақтылығына тигізетін рөлі мен әсері анықталды: санаттағы шенбердің үлкен мәлшері жоғары рөл мен ықпалды көрсетеді, ал кіші мәлшері – төмен ықпал.

⁴ «Нархоз Университеті» КЕАҚ Халықаралық құқық бойынша олимпиадасы. URL: <https://slpp.narxoz.kz/olympiad/> (қараша уақыты 08.05.2020)

Нәтижесінде мектеп оқушыларының «зан-құқық-әділеттілік» үштігін Қазақстан Республикасының құқықтық жүйесінің негізі ретінде көретіндігін атап өтуге болады. Егер «құқық» – бұл әр түрлі авторлар елдің бүкіл құқықтық жүйесі туралы түсінік пен жеке адам құқықтары туралы түсінікті негіздеген өте кең ұғым болса, онда «зан» мен «әділеттіліктің» орнын анықтаумен мұндай дихотомиялар туындаған жоқ. Бітіруші сынып оқушыларымен 100 % оң деп қабылданатын және құқық жүйесінің тұрақтылығына едәуір ықпал ететін «әділеттілік», өз кезегінде, құқық жүйесінің ең жоғарғы құндылығы болып қалуда. Дегенмен, әділеттілік әрдайым женіске жете бермейді және кінәлі әрдайым жазаланбайды, бірақ әділеттілік ел үшін ең жоғарғы құндылық ретінде дау тудырмайтыны аталады. Зан, өз кезегінде, мемлекет тіректерінің бірі болып табылады, бірақ мектеп оқушыларының құнделікті өмірде және бұқаралық ақпарат құралдарында жиі кездесетін зан бұзушылықтар оны 100% оң құбылыс ретінде бағалауға мүмкіндік бермеді.

«Бір мәнді оң» блогында «Конституция», «жауапкершілік» және «тендік» ұғымдары бар. Қазақстан Республикасының Конституциясы әр әсседе бірнеше рет айтылған, сонымен бірге «жауапкершілік» (жеке және занды), ал «тендік» әр әсседе «зан алдында бәрі бірдей» деген мағынада кездеседі.

«Бостандық-билік-мемлекет-міндеттер» терминдер блогы қабылдау шкаласының ортасында орналасқан, өйткені олардың әрқайсысында қарапайым өмірде кемінде екі жағы бар. Сонымен, «күш» құқықтарды, бостандықтар мен зандарды сақтау үшін де, оларды бұзу үшін де қолданылады, шексіз «бостандық» хаосқа әкелуі мүмкін, «мемлекет» әрдайым азаматтардың мүдделеріне сай әрекет жасай бермейді, «міндеттер» егер олар орындалмаса, құқықтық жүйені мағынасынан айырады. Сондықтан бұл терминдердің әрқайсысы авторлардың ойларын білдіру үшін маңызды болғанымен, олар бір мәнді оң немесе теріс тоналдылықты қамтымайды. Рас, «мемлекет» терминің бөлек атап өту керек, ол қабылдау шкаласының ортасына түссе де, оны әр автор дерлік құқықтық жүйе жұмысының маңызды элементі, зандарды сақтау, азаматтардың құқықтары мен бостандықтарының кепілі ретінде таниды.

«Бір мәнді теріс» бағалау үш ұғымды қамтыды – «ақша», «билік» және «жемқорлық». Егер «ақша» мен «билік» теріс категорияларға жатпаса, онда әсседе келтірілген пікірлер бойынша оларды пайдалану көбіне пайдадан гөрі зиянды болып табылады. Бірақ бұл жағдайда да олар сыйайлас жемқорлық сияқты Қазақстанның құқықтық жүйесінің тұрақтылығына қауіп төндіретін маңызды фактор ретінде түсіндірілмейді, өйткені авторлар сыйайлас жемқорлықтың күшті көрін ерекше атап өтті.

Өрі қарай зерттеушілер таңдалған категориялардың түсінігін, олардың ішкі мазмұнын әссе авторларының көзқарасы тұрғысынан талдады. Категориялардың өздері әр түрлі түсініктерге ие болуына қарамастан, олардың қазіргі кездегі бітіруші мектеп оқушыларымен қабылдануының белгілі бір бағыттарын айқындауға мүмкіндік бар.

Мысалы, оқушылар «зан» категориясын қоғамдық өмірдің негізгі реттеушісі немесе «әділеттілік, занды мінез-құлыштың көрінісі» ретінде қабылдайды. Сонымен бірге, авторлар ұсынған әсселерде көбіне бірдей деп санай отырып, «зан» категориясын «құқық» деп ауыстырады. Соған қарамастан, «зан» азаматтардың құқықтары қорғалатын және олардың міндеттері қатаң реттелетін нағыз құқықтық мемлекет құру үшін өте қажетті құрал болып табылады. Олимпиадаға қатысушылардың басым көпшілігі заның қолданылуы екі маңызды ережені – «зан сақталуы қажет» және «барлығы зан алдында тең» деген қағидаларды орындау ретінде айқынтайтын. Бірақ сонымен бірге кейбір авторлар танымал мақал-мәтедерді мысал ретінде келтіріп, нақты өмірде зан нормативті-құқықтық актілерде жазылғандықтан орындалмайды деп баса айтады. Мысалы, «Маған зан қерек емес, өйткені соттар жақсы таныстарым», «Құдай алдында шындықпен, сот алдында ақшамен» және «Зан бұрылғы сияқты, қайда бұрсаң сол жақтан шығады». Сондай-ақ, мектеп оқушылары «зан әріпі» терминін сот төрелігінің жалпыға бірдей қабылданған тұжырымдамасына антипод ретінде жиі қолданады.

Келесі категория – «құқық». Ол әсседе берілген интерпретациялардың ең кең категориясы. Жауаптарды талдай отырып, сіз «құқық» көбінесе «заңмен» алмастырылатындығына назар аудара аласыз, ал оның жалпы идеясы «қалқан» мен «әділеттілік стандартынан» «мінез-құлықтың жиынтық міндетті ережелеріне» және «мемлекеттің жоғары билігіне» дейін өзгеруі мүмкін. Дегенмен де, мұндай түсінік нұсқаларының болуының өзі жас ұрпақ қоғамдағы құқықтық реттеудің кеңдігі мен көлемін жақсы түсініп және құқықтық жүйені табысты мемлекеттің ажырамас элементі деп санайтынын көрсетеді. Сонымен бірге оқушылар мектептегі құқық негіздерін оқып-үренуді белсенді түрде насиҳаттап, Қазақстан Республикасының әрбір азаматы өзінің құқықтарын білуге және өзінің міндеттерін орындауға міндетті екенін баса айтады. Шынымен де, «міндеттер» категориясын анықтау барысында әссе авторлары олардың мемлекет тарапынан сақталу кепілдігін беретін құқықтардан басқа, орындалуы азаматтар қолында тұрған міндеттемелердің болуын жақсы түсінеді.

«Әділеттілік» категориясы «заң», «құқық», «дәстүр» және «мемлекет» сияқты сөйлемдерде үнемі айтылып жүргеніне қарамастан, ол басқаша түсіндіріледі. Мысалы, бір әсседе «әділеттілік» «заңмен» бірдей екендігі аталады, екіншісінде – бұл моральдық ереже, ал үшіншісінде – қоғамның дамуы барысында қалыптасқан әлеуметтік құндылық. Бірақ жоғарыдағы айырмашылықтарға қарамастан, авторлардың едәуір бөлігі әділеттілікті қылмыскердің жазалануы және құқық бұзушылық үшін жазалануы деп санайды. Соған қарамастан, заңмен кесілген жаза әрдайым әділ бола бермейді деген кең таралған пікірді атап өткен жөн. Мысалы, өзін-өзі қорғау кезінде жарақаттау немесе өлтіру жағдайын қарастыратын болсақ, бұл мысал көбінесе мектеп оқушыларының әссецинде жиі аталды. Мектеп оқушылары «Жеті Жарғыға» сілтеме жасай отырып, ете қызықты мысал келтіреді. Олардың кейбіреулери ертеректе әйелді немесе ер адамды өлтіргені үшін өтемақы төлеудің түрі болғанын айтады: әйелді өлтіргені үшін 500 қой және ер адамға – 100 жылқы. Бұл мемлекетке пайдасы да, көмегі де болмайтын түрме тұтқынының мерзімімен салыстырғанда, кейбір жағдайларда өтемақы анағұрлым әділ болып көрінеді.⁵ Осыны айта отырып, әссе авторлары «өлтірілген кісі отбасысы үшін өлтірушінің жазалануынан не пайда?» «мүмкін заңмен келген жаза әрдайым әділ бола бермес?» деген сұрақтар туғызады.

«Адам құқығы» категориясы «құқық» түсінігімен бірге мәтіндерде жиі кездеседі. Кейбір жұмыстарда авторлар «құқық» нормалар жүйесі екендігін, ал «адам құқығы» әр адамға кепілді берілетін бостандықтар мен мүмкіндіктерді қамтитын тұжырымдама екендігін ажыратпайды. Әссе тақырыбы адам құқықтарына тікелей қатысы жоқтығына қарамастан, құқық және оның құнделікті өмірдегі көріністері туралы пікірталастарда оқушылар адам мен мемлекет арасындағы қарым-қатынастың көрсеткіші ретінде көбінесе адам құқықтарына жүгінеді. Адам құқықтары қалқанмен салыстырылады, сондықтан оларды сақтау көбіне мемлекеттің басты міндеттерінің бірі болып саналатыны келтіріледі.

«Жауапкершілік» туралы айта отырып, көптеген авторлар азаматтардың заң алдындағы теңдігі туралы ғана емес, сонымен қатар теріс әрекеттер үшін міндетті жауапкершілікті атайды. Авторлардың өз ойларын растайтын өмірден алынып, келтіретін мысалдар көбінесе екі жолмен табысталады – заң әрқашан әділ бола бермейді немесе мемлекет (сот) кінелілерді жауапқа тартпайды деген наразылық. Сонымен бірге, оқушылар «құқықтың жауапкершілік» және «жеке жауапкершілік» сияқты ұғымдарды нақты ажыратады, соғысы мазмұнды талдау нәтижелерімен сәйкес мәтінде 1,5 есе жиі кездеседі – 18-ге 27 қатынасында. Басқаша айтқанда, идеяны түйіндеңенде «адам өзінің өмірі мен іс-әрекеті үшін жауап беруі керек, ал егер ол қалай істейтінін білмесе, онда оны мемлекет үшін жасайды» деген тұжырым жасауға болады.

⁵ Цит. Сарсембаев М.А. Казахское ханство как суверенное государство средневековой эпохи / Институт законодательства Республики Казахстан. Астана, 2015.

«Тендік» категориясы тек «барлығы заң алдында тең» мағынасында қолданылады. Бұл немесе басқа түрдегі мәлімдемені әр әсseedе байқауға болады. Тендік көптеген еңбектерде заң мен құқықтың құндылық негізімен тығыз байланысты. Мысалы, ол «ең алдымен орнатылған әділеттілік» ретінде де, әділеттілік ұғымы ретінде де қолданылады. Тендікті қамтамасыз етудегі кемшіліктер. Эссе авторлары ойлары бойынша, заң алдындағы тендік – бұл Қазақстанның құқықтық жүйесіндегі (жемқорлықтан кейін) басты мәселесі.

Тағы бір категория – «күш» көбінесе теріс мағынада қолданылады. Мәселе мектеп оқушыларының пікірінше, қүшті әдістер көбінесе құқықтар мен бостандықтарды құрметтеу үшін емес, керісінше, оларға тыйым салу немесе әділетсіз (немесе заңсыз) әрекетті жасау үшін қолданылуына негізделеді. Бұл мүлдем жат болып табылады және авторлар бірауыздан мәселелерді заң аясында шешуді жақтайды. Эсseedен дәйексөз келтіretіn болсақ, мысалы: «бәрі күшпен шешілген 90-шы жылдар өтті, білімді және әділ үрпақтың уақыты келді», «қай жақтың қүші маңызды емес, құқық кімнің жағында сол маңызды». Оқушылар бұл категорияны «негізгі күш заңда» және «билик шындықта» контекстінде қолданады.

«Адам өміріне» қатысты талдауға сәйкес, бұл категория мемлекет үшін ең жоғарғы құндылық және заңмен қорғалу тиісті объект болып табылады. Өлім жазасы мәселесін атап өткен бірнеше авторлар бұған қатты қарсылық білдірді, өйткені олар оның өмір сүру құқығын бұзатындығына сенімді және ешкімнің өмір сүру немесе өлу туралы шешім қабылдауға құқығы жоқ. Бұл эсseedерде өлім жазасына неліктен тыйым салынуы керек екендігі немесе адамның өмірі неге жоғары құнды екендігі туралы егжей-тегжейлі талдау жасалмайды. Авторлар үшін бұл жағдай априорлы түрде дұрыс болып көрінеді, түсіндіруді қажет етпейді.

«Құндылықтар» деп басым жағдайда жалпыға бірдей қабылданған моральдық-этикалық категориялар ретінде түсініледі, мысалы: «бостандық», «тендік», «құрмет», «адалдық», «әділеттілік», «адам құқығы», «ақиқат» және т.б. жалпы қабылданған моральдық-этикалық категориялар түсінеді. Оның үстіне, оларды қазақ халқының құндылықтарына да, әлемдік құндылықтарға да бір-бірінен ажыратпайтын тең дәрежеде анықтайды.

Сонымен бірге «бостандық» категориясы оқушылармен либералды түрде Конституцияда көрсетілген барлық «бостандықтардың» – сөз, таңдау, қозғалыс бостандығының жиынтық бейнесі ретінде қабылданады. Адам, олардың сенімдері бойынша, еркін туylады және сол күйінде қалуы керек, басқа түсіндірулер жоқ. Сонымен бірге, басқа адамдардың құқықтарын құрметтеу қажеттілігімен байланысты шектеулер туралы түсінік бар.

Нормативтік-құқықтық базаға сапалы талдау жүргізбей, құқық пен заңдар туралы айту мүмкін емес. Эссе талдауы көрсеткендей, қазіргі мектеп оқушылары Олимпиадаға дайындық барысында Қазақстан Республикасының негізгі заңнамалық құжаттарын және адам құқықтары мен бостандықтарына, азаматтардың әлеуметтік құқықтарына, сот жүйесі мен мемлекет нысандарына қатысты халықаралық құжаттардың ережелерімен танысуы түрінде үлкен жұмыс атқарды.

Әрбір дерлік әсseedе Қазақстан Республикасының Конституациясының 15 бабына сілтемелер бар: 1-бап, 5-бап, 12-бап, 14-бап, 15-бап, 16-бап, 18-бап, 20-бап, 22-бап, 24-бап, 29-бап, 30-бап, 34-бап, 39-бап, 77-бап. Сондай-ақ, «Қазақстан Республикасының мемлекеттік рәміздері туралы» Конституциялық заңға оның сәйкестігі түрғысынан ерекше назар аударылады, өйткені көптеген авторлар жерлестерінің мемлекеттік рәміздермен жұмыс істеу негіздерін білмеуі салдарынан ашулануда. «Кейбір азаматтар туды пайдаланып қоқыс шығарды, ал Қазақстан Республикасының елтаңбасы балкондарға жиі ілінеді», – дейді оқушылардың бірі.⁶

⁶ Болашақ үрпақ құқығы. 13 б.

Қылмыстық кодексте әртүрлі қылмыстар үшін санкциялар мысалдары келтірілген. Сонымен бірге теңдік пен әділеттілік ұғымын сипаттау үшін Қылмыстық кодекстің мысалдары келтірілген. Көбіне мысал ретінде өзін-өзі қорғауды жан-жақты түсіндіру тұрғысындағы Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексінің 174-бабы (Әлеуметтік, ұлттық, рулық, нәсілдік, мұліктік немесе діни араздықты жою) немесе 99-бабы (Адам өлтіру) және 104-бабы (Денсаулыққа қасақана орташа ауырлықтағы зиян келтіру). Мысалы, авторлардың бірі «адам өзін қорғай білуі керек және тіпті шабуылдаушыны өлтіруге дейін баруға» және ол үшін түрмеде отырмауы керек деп сенеді.

Халықаралық құжаттар – декларациялар, конвенциялар мен келісімдер – туралы ең жиі келтірілген мысалдар: 1789 жылғы Адам және азамат құқықтарының декларациясы, 1948 жылғы Адам құқықтарының жалпы декларациясы (БҰҰ), Адам құқықтары мен негізгі бостандықтарын қорғау туралы 1950 жылғы Еуропалық конвенция. 1953 жылғы Әйелдердің саяси құқықтары туралы конвенция (БҰҰ), 1966 жылғы Азаматтық және саяси құқықтар туралы халықаралық пакт (БҰҰ), 1989 жылғы Бала құқықтары туралы конвенция (БҰҰ).

Тұлғалар

Зерттеушілер жеке тұлғаларды атап өту туралы мәселені қазіргі оқушылардың зан, әділеттілік, мораль және этика мәселелерінде беделді деп санайтын тұлғаларды анықтау үшін бөлек қойды. Маркус Аврелиус, Джон Локк, Чарльз Монтескью, Жан-Жак Руссо, Альберт Камью, Вольтер және Ницше сияқты көптеген көрнекті философтар немесе заңгерлер тек мақаланы сәндік байыту немесе тарихқа қысқаша экскурсия жасау үшін берілгеніне күмән жоқ. Осы тұрғыда Көне Вавилон кезеңіндегі Хаммурапи заңдары және эквивалентті жауап заңы, көбінесе «талион қағидасы» («қанға қан, жанға жан») деп аталған.

Сонымен бірге құрметке және мойындауға жүгіне отырып, тарихи тұлғалар да оқушылар еңбектерінде аталағы. Егер соғыс батыры және жазушысы Бауыржан Момышұлы жазушылар арасында ар-намыс, парыз және әділеттілікті туралы әңгімелерімен ерекшеленсе, қазақтың көрнекті ақыны және ағартушысы Абай Құнанбаев пен Федор Достоевский «Қылмыс пен жаза» мектеп оқушыларын ойлау үшін бай қорекпен қамтамасыз еткен болса, онда құқық қорғаушылар мен заңгерлер арасында әділеттілік біржақты түрде XVII-XVIII ғасырлардағы қазақ билері деп аталағы. Төле би, Әйтке би және Қазыбек би – «Жеті Жарғы» Қазақстан заңдары кодексінің авторлары.

Рас, билер соты туралы айтқанда, мектеп оқушылары сот төрешілерінің кейде заңға, кейде қоғамдағы дәстүрлер мен құндылықтарға арқа сүйейтінін көрсетеді. Эссе авторларының арасында сот процедурасы туралы бірауыздан пікір жоқ, бірақ билердің өздері де әділеттіліктің көрінісі ретінде оң көзқараспен қабылданады деп нақты айта аламыз. Сонымен қатар, эссе бойынша, студенттердің төрешілер ретінде қоғамның беделді өкілдеріне сенуі ресми сот жүйесіне қарағанда жоғары екенін ескерген жөн. Алайда, замандастарымыздың арасында түлектер көзқарасы мен іс-әрекеті олар үшін моральдық нұсқаулық бола алатын бірде-бір адамды келтірмеді. «Халық билерді құрметтейтін, ең күрделі істерді бейтарап шешетін. Билер істерді дайындықсыз, қаламсыз және жазусыз шешетін. Олардың судьялары халық болды. Халық әділетсіз билерді сыйламады және оларға ешкім келмеді. Керісінше, халық бейтарап билердің сөздерін жаттап алатын. Сондықтан бұл билердің шешімдері халық аузынан ауызға өтіп, біздің қундерімізге жетті», – дейді эсселердің бірінде.⁷

Авторлар эссе тұрғысынан Қазақстан Республикасындағы құқық жүйесінің қызмет етуі туралы өз көзқарастарын растайтын немесе заң-әділеттілік жұбындағы қарама-қайшылықтарды көрсететін бірқатар тарихи оқиғаларды пайдаланды. Мысалы, тарихи мәліметтерге сүйене отырып, мектеп оқушылары дүниежүзілік және Қазақстан

⁷ Болашақ үрпақ құқығы. 15 б.

тарихындағы адамдардың құқықтары мен әдеп-ғұрыптары тапталған кездегі бірқатар оқиғаларды еске алады. Мәселен, XV-XVIII ғасырлардағы Ресей империясындағы шаруа құқығы немесе АҚШ-дағы XVII-XIX ғасырлардағы құлдық әлем тарихындағы адам құқығын бұзудың жарқын мысалдары болып табылады. Қазақстан тарихында теріс мысалдар – қазіргі Қазақстанның территориясы Ресей империясына қосылып, КСРО-да ұжымдастыру және репрессия болған кезде қазақтардың көшпелілік әдеп ғұрпына деген құқығын жою. Позитивті тарихи мысалдардың ішінде қазақ даласындағы билер соты және 1995 жылы Қазақстан Республикасында конституциялық референдум өткізу тұрақты түрде аталаған тұрды.

Сонымен бірге қазіргі Қазақстандағы азаматтардың заңға және құқықтарына деген көзқарасын көрсетуге арналған мысалдар келтірілді. Олар көбінесе азамат пен мемлекеттің қарым-қатынасына қатысты болды, олардың пікірінше, азамат әлдеқайда осал жағдайда. Мысалы, әсселердің бірінде тұрмыстық зорлық-зомбылық оқиғасы бар, онда қыздың өгей әкесі 9 жыл бойы құқық қорғау органдарының толық ықыласымен оны ұрып-соққан. Осындай қақтығыстардың бірінде қызы өгей әкесін пышақтап өлтірді, сот қыздың кісі өлтіргені үшін 10 жылға бас бостандығынан айырды. Автордың айтуынша, бұл жағдайда өзін-өзі қорғау орын алған, сондықтан сот мейірімділік таныту қажет болған, бұл занды да әділдетті шешім болатын еді.

Тағы бір мысал – «ер адам таза постермен шығып, қамауға алынды» (мүмкін, бұл Орал қаласында 2019 жылы мамырда болған белсенді Аслан Сагутдиновпен болған жағдайға қатысты) Конституцияда қарастырылған құқықтардың көрінісі туралы болып отыр. Тағы бір әсседе автор 2019 жылы Қазақстан Республикасында Конституцияның 18-бабын және адамның хат алмасу мен жеке өміріне қол сұғылмаушылық құқығын бұзатын «қауіпсіздік сертификатын» енгізуі мензеп отыр.

Сондай-ақ, екі этникалық қазақтың (Қытай азаматтары) 2019 жылы Қазақстан мен Қытай арасындағы мемлекеттік шекараны зансыз кесіп өткенін еске алса болады. «Оларды айыптаап, Қытайға жер аудару занды шешім болар еді, бірақ Қытайдағы этникалық аз топтарға қысым көрсету туралы ақпаратты ескерсек, бұл ешқашан әділ болмайды», – деп автор мойындаиды.

Сонымен қатар, «Балаларға қатысты зорлық-зомбылық» санатына қатысты мысалдарды атап өткен жөн. Бала құқықтары әсседе сирек кездеседі, көбінесе бұл туралы конвенция мен онымен байланысты міндеттемелер аясында аталағы. Екі жағдайда авторлар отбасындағы зорлық-зомбылықтың мысалдарын келтіреді (ана мен балаға қатысты), оны қолайсыз деп санайды және мұндай жағдайларда жазаны қолдайды. Әсседе нақты мысалдардың салыстырмалы түрде аз болғанын ескеру керек, сондықтан бұл жағдайда зорлық-зомбылық туралы айту оқушылардың көзқарастарын түсіну үшін маңызды.

Сонымен қатар, Қазақстандағы сыйбайлас жемқорлық туралы жеке атап өту қажет. Оқушылар сыйбайлас жемқорлықпен күрестің оң жақтарын да, жағымсыз жақтарын да атап өтеді. Мұндай күрестің жағымды жақтары ретінде олар «Астана ЭКСПО-2017» үлттық компаниясының бұрынғы төрағасы Талғат Ермегияевтің ісін еске түсіреді, ол 2016 жылы 14 жылға бас бостандығынан айырылып, өзгенің мүлкін жымқырды деп айыпталған немесе 2015 жылы сыйбайлас жемқорлық айыбымен 10 жылға бас бостандығынан айырылған Қазақстанның бұрынғы премьер-министрі Серік Ахметовтің ісі (ол 2017 жылы мерзімінен бұрын шартты түрде босатылған) аталағы. Сондай-ақ, өлім жазасына мораторий жариялануды жағымды деп қабылдайды. Авторлардың бірі Қазақстанда мораторий адамның өмір сүру құқығын құрметтеуге ықпал ететінін айтады.

Жағымсыз жағдайлар көбінесе жеке бақылаулар мен өмірлік тәжірибелерден алынған ұжымдық имидждің бір түрі болып табылады. «Сыйбайлас жемқорлық және үкіметтің кландық нысаны», «құқық қорғау органдары мен сот қызметкерлерінің кеңінен қолданылған сыйбайлас жемқорлық және құқық бұзушылықтар», «көбінесе мемлекет адам

құқығын қорғамайды, керісінше адам өз құқықтарын мемлекет пен мамандандырылған органдардан қорғауы керек» деген сөздер айтылған. Оқушылар сонымен қатар «саяси және азаматтық бостандықтар бойынша Қазақстан 173 орында» және «мемлекет қаржысын жымқырғаны үшін оларға ең аз мерзім беріледі және қебінесе сот залынан босатылады, бірақ тауықтарды жымқырғаны үшін оларға нақты шарттар берілген» деп атап өтті.

Қорытындылай келе, бұл зерттеу қазіргі заманғы жастардың Қазақстан Республикасының сот төрелігі мен құқықтық жүйесінің қызметі туралы көзқарастарының толыққанды көрінісін ұсынады деп айта аламыз. Нәтижелерді бірқатар тезистер түрінде ұсынуға болады:

- оқушылар құқықты қоғамның негізі деп санайды, бірақ заңдарға қоғам да, мемлекет те құрметпен қараша шарт. Заң алдында барлығы тең;

- әдетте, эссе авторлары «заң» мен «әділеттілікті» бөліп қарастырады, өйткені әділеттілік қағидатын ұстану кейде заңды қолдану тұрғысынан икемді көзқарасты қажет етеді деп санайды. Сонымен бірге, құқықтық құжаттардың мазмұнына қатысты шағымдар жоқ, бірақ жағдайға байланысты және нақты мәселе кімге қатысты екендігі, сонымен бірге оларды түсіндіру бойынша сұрақтар туындаиды;

- мектеп оқушылары өз дауыстарының естілгенін қалайды және ел үшін маңызды үрдістерге, кем дегенде референдум деңгейінде қатысуға ұмтылады;

- эссе авторлары «заң» және «адам құқықтары» үгымдарының арасындағы айырмашылықты нақты түсінбейді, ал әсседе адам құқықтары мен оларды сақтау кепілдіктері туралы түсінікке көп көніл бөлінеді, бұл оқушылар үшін тұжырымдаманың маңыздылығын көрсетеді, бірақ мәселе бойынша нақты білім базасының болмауының көрінісі болып табылады;

- тенденция оқушылар үшін маңызды тұжырымдама болып табылады және заң алдындағы тенденция қағидасы барынша қолдау табады;

- оқушылар сыйбайлас жемқорлықты, әсіресе мемлекеттік органдар мен құқық қорғау органдарын, адам құқықтарын бұзудың, билікті асыра пайдалану мен қылмыстың мысалы ретінде қарастырады, бұл азаматтардың өз үкіметтеріне сенімсіздік тудыратын негізгі тітіркендіргіш және фактор болып қала береді.

- сот төрелігі стандарттың таңдай отырып, мектеп оқушылары билер – Төле би, Әйтеке би және Қазыбек би қызмет ететін дәстүрлі сот төрелігіне және қазақ халқының дәстүрлі құқығына жүгінеді;

- көптеген әсседе биліктің наразылықтарға, митингтерге және ақпараттық саланы бақылауды қүшешту талпыныстарына («қауіпсіздік хаттамасы») қарсылығын көрсетіледі;

- Қазақстан Республикасының заңнамалық актілеріне сілтемелер екі құжатпен шектелген – Қазақстан Республикасының Конституциясы және Қылмыстық кодекс. Сонымен бірге мектеп оқушылары өз әсселерінде Қазақстан Республикасындағы көптеген заңнамалық актілермен реттелетін әртүрлі салалардағы көптеген мәселелерге назар аударады. Мұндай таңдау құқықтық жүйені зерттеу мен қамту Негізгі Заңға және қылмыстық құқыққа аз ғана бағдарланғандығын көрсетуі мүмкін, яғни ол шектеулі және мемлекет пен азаматтар арасындағы қатынастардың толық емес көрінісін береді.

Әдебиеттер тізімі

1. «Білім берудің барлық деңгейінің мемлекеттік жалпыға міндетті білім беру стандарттарын бекіту туралы» Қазақстан Республикасының Әділет министрлігінің 2018 жылғы 31 қазандығы № 604 бүйрүғы.

2. «Нархоз Университеті» КЕАҚ Құқық және мемлекеттік басқару мектебінің Еуразиялық экономикалық-құқықтық зерттеулер орталығы Еуразиядағы және одан тыс елдердегі құқықтық және экономикалық саясатты қалыптастыру және жүзеге асыру

мәселелері бойынша сараптамалық-талдамалық алаң болып табылады. URL: <https://narxoz.kz/research/ecelr/>

3. Болашақ үрпақ құқығы. Талдамалық баяндама. «Нархоз Университеті» КЕАҚ Құқық және мемлекеттік басқару мектебінің Еуразиялық экономикалық-құқықтық зерттеулер орталығы. 4 мамыр 2020 ж. URL: <https://slpp.narxoz.kz/pravo-budushhih-pokolenij/> (қарай уақыты: 08.05.2020)

4. «Нархоз Университеті» КЕАҚ Халықаралық құқық бойынша олимпиадасы. URL: <https://slpp.narxoz.kz/olympiad/> (қарай уақыты 08.05.2020)

5. Сарсембаев М. А. Казахское ханство как суверенное государство средневековой эпохи / Институт законодательства Республики Казахстан. Астана, 2015. – 342 с.

References

1. «Bilim berýdiń barlyq deńgeleiniń memlekettik jalpyǵa mindetti bilim berý standarttaryn bekitý týraly» Qazaqstan Respýblikasynyń Ádilet ministrliginiń 2018 jylǵy 31 qazandaǵy № 604 buýryǵy.

2. «Narxoz University» NJSC Ququq jáne memlekettik basqarý mektebiniń Eýrazialyq ekonomikalyq-ququqtyq zertteýler ortalyǵy Eýraziadaǵy jáne odan tys elderdegi ququqtyq jáne ekonomikalyq saiasatty qalyptastyry jáne júzege asyrý máseleleri boıynsha saraptamalyq-taldamalyq alań bolyp tabylady. URL: <https://narxoz.kz/research/ecelr/> (accessed: 08.05.2020).

3. Bolashaq urpaq ququǵy. Taldamalyq bairandama. «Narxoz University» NJSC Ququq jáne memlekettik basqarý mektebiniń Eýrazialyq ekonomikalyq-ququqtyq zertteýler ortalyǵy. 4 мамыр 2020 ж. URL: <https://slpp.narxoz.kz/pravo-budushhih-pokolenij/> (accessed: 08.05.2020).

4. «Narxoz University» NJSC Halyqaralyq ququq boıynsha olimpiadasy. URL: <https://slpp.narxoz.kz/olympiad/> (accessed 08.05.2020).

5. Sarsembaev M. A. Kazahskoe hanstvo kak sýverennoe gosýdarstvo srednevekovoi epohi / Institut zakonodatelstva Respýblikı Kazakhstan. Astana, 2015. – 342 p.

FORCE IN LAW?: HOW DO SECONDARY SCHOOL STUDENTS SEE THE LEGAL SYSTEM OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

Yessenova Saltanat Conusbaeva, Ph. D., Associate Professor of the Scientific and Educational Department “Law”, NJSC “Narxoz University”, Republic of Kazakhstan, Almaty, Zhandosova str., 55, 050062, e-mail: saltanat.yessenova@narxoz.kz

Aitenov Nurakhmet Zhomartovich, Master of International relations – MA, Coordinator of Research Department, NJSC “Narxoz University”, Republic of Kazakhstan, Almaty, Zhandosova str., 55, 050062, e-mail: nurakhmet.aitenov@narxoz.kz

Abstract. This article describes the analysis of views on the functioning of the legal system of the Republic of Kazakhstan among high school students based on more than 150 essays. The text reveals the students' perception of such categories as “justice”, “law”, “rights” and “power”, notes their knowledge of national and international legal documents, analyzes historical figures they see as a role model, and analyzes specific examples of the functioning of the legal system in Kazakhstan. At the end of the article, authors present the key theses describing the complex of legal knowledge of modern secondary school students.

Keywords: students, law, justice, Kazakhstan, perception.

МЕЖДУНАРОДНО-ПРАВОВЫЕ АСПЕКТЫ БОРЬБЫ С МОРСКИМ РАЗБОЕМ (МОРСКИМ ТЕРРОРИЗМОМ) НА КАСПИЙСКОМ МОРЕ

Алиев Бахтияр Абдурахман оглу, доктор философии по праву, (Ph.D.), доцент кафедры «Криминалистика» Академии полиции МВД, Республика Азербайджан, AZ1044, г. Баку, п. Шувалан, ул. Алмаз Йылдырым, 3, e-mail: antiterror-baku@mail.ru

Ахметзаде Назреддин Мурад оглу, докторант Института права и прав человека Национальной академии наук Азербайджана, AZ1073, Республика Азербайджан, г. Баку, пр. Джавида, 115 (кампус), e-mail: nazraddin.ahmadzade@asco.az

Аннотация. Борьба с морским разбоем в мире ведется с давних времен. Стремительный рост числа актов морского разбоя, зафиксированный в последние годы, указывает на то, что меры, предпринимаемые мировым сообществом по борьбе с этими преступлениями международного характера, в том числе и в правовой сфере, являются еще недостаточно эффективными. Это обуславливает потребность проведения научных исследований, целью которых должна быть выработка научно обоснованных рекомендаций в данной области, в частности на Каспийском море, в рамках взаимодействия прикаспийских государств в борьбе с морским разбоем, как разновидностью террористической деятельности. Подобные исследования ведутся во многих государствах, и, как правило, это те государства, интересы которых в той или иной мере затрагиваются актами морского разбоя. Большая работа в настоящей области осуществляется также международными организациями.

Ключевые слова: морской разбой, преступления международного характера, материальный ущерб, безопасность судоходства, морские транспортные средства.

В интересах повышения эффективности борьбы с морским разбоем и с учетом тенденций сближения не только отдельных отраслей в рамках одной науки, но и различных наук как таковых, целесообразно продолжить комплексные исследования морского разбоя как социального и правового явления. Итак, объектом данного исследования является морской разбой как преступление международного характера.

Морской разбой (пиратство) зародился в глубокой древности, одновременно с развитием морской торговли и началом войн на море.

Жизненно важные интересы мирового сообщества заключаются в использовании морей в качестве арены международного сотрудничества в экономической и других областях, в расположении в пределах морей отдельных элементов инфраструктуры государств, в проведении научных исследований, а также в выполнении на море своих международных обязательств. И все это свидетельствует о том, что эти интересы носят долгосрочный характер.¹

Высокая общественная опасность морского разбоя обусловливается тем, что он причиняет серьезный материальный ущерб и подрывает принцип свободы и безопасности судоходства в открытом море, дезорганизует движение морских и речных транспортных средств, имеет устойчивую тенденцию к росту. Морской разбой уносит человеческие жизни и отрицательно влияет на развитие торговых связей. Общее удорожание морских перевозок из-за угрозы нападений отрицательно сказывается на экономических показателях производственной деятельности.

Наша страна, Азербайджанская Республика, как нефтяная держава, как поставщик нефти и газа в зарубежные страны и как морская страна со своим гражданским флотом, корабли которой плавают по мировому океану, также заинтересована в международном

¹ Гулиев А.Д. Право внешних сношений. Учебник. Киев, НАУ, 2012, с. 37.

сотрудничество в борьбе с морским разбоем. Азербайджанская Республика с 15 мая 1995 г. является членом Международной морской организации (ММО). Государственное морское агентство тесно сотрудничает с ММО, принимает участие в заседаниях, совещаниях и ассамблеях организации.²

Государственная морская администрация создана распоряжением Президента Азербайджанской Республики № 697 от 21 апреля 2001 г. Агентство является органом исполнительной власти, осуществляющим в установленном порядке государственную политику и регулирование в сфере морского транспорта на территории Азербайджанской Республики.

Немаловажно, что количество актов морского разбоя увеличивается пропорционально росту политической нестабильности, сложной экономической, социальной обстановки в жизни многих государств, имеющих морское побережье.³ Очевидно, что проблему морского разбоя на современном этапе только карательными мерами, которые были достаточно эффективны ранее, решить крайне трудно. Морской разбой, как и любое преступление, социально обусловлен. Современный морской разбой встречается особенно часто в развивающихся странах, где власти не способны или не желают вмешаться.⁴

Предотвращение актов морского разбоя осложняет недостаточная эффективность мер, в том числе и правовых, предпринимаемых государствами как на международном, так и на национальном уровнях, а в некоторых случаях и беспечность судовладельцев, которые больше заботятся о прибыли, чем о безопасности экипажей своих судов. Как свидетельствует практика, на суда и перевозимые на них грузы судовладельцами зачастую не заключаются договоры страхования. Проблема усугубляется еще и тем, что правовая база борьбы с морским разбоем не отрегулирована до сих пор как на международном, так и на государственном уровне.

В связи с этим представляется необходимым изучение регламентации морского разбоя в международных договорах, в частности, в Конвенции об открытом море 1958 г. и Конвенции ООН по морскому праву 1982 г., иных международных соглашениях, регламентирующих свободу судоходства и закрепляющих ответственность за противоправные действия в открытом море. Также целесообразно изучить резолюции ООН, Международной Морской Организации (ИМО), Международного Морского Бюро (ММБ), которые оказывают существенное влияние на борьбу с пиратством (в данном исследовании пиратство идентично морскому разбою), формируют основные направления деятельности государств по обеспечению безопасности судоходства. Несомненно, проблема морского разбоя является международной и может быть решена только коллективными усилиями, поскольку имеет глубокие исторические, социальные и деструктивные экономические корни.

Хотя конвенции, принятые на I Конференции ООН по Морскому праву 1958 г. вступили в силу, их участниками являлось ограниченное число государств. В декабре 1973 г. была созвана III Конференция ООН по морскому праву. Ее работа завершилась подписанием 10 декабря 1982 г. всеобъемлющей Конвенции ООН по морскому праву (далее – Конвенция 1982 г.), которая вступила в силу 16 ноября 1994 г. Азербайджанская Республика – участница с 26 февраля 1997 г. Конвенция представляет собой обширный международно-правовой акт, включающий собственно Конвенцию (320 статей) и девять приложений к ней.

Конвенция обязывает государства, подписавшие документ, совместно бороться с незаконным захватом судов. Эта конвенция, включив многие положения Женевских кон-

² Распоряжение Президента Азербайджанской Республики № 697 от 21 апреля 2001 года.

³ Лупу А.А., Оськина И.Ю. Транснациональное криминальное право. Учебное пособие. Москва, Издательство «Дело и Сервис», 2012, с. 125-127.

⁴ Аль Зубири Мухаммед Абдулла Ахмед. Международно-правовая защита права на жизнь жертв актов международного терроризма. Баку, Азернешр, 2008, с. 21-22.

венций 1958 г., подтвердила фундаментальные принципы и нормы Конвенции об открытом море и в то же время регламентирует новые институты международного морского права. Она имеет преимущественную силу между ее участниками перед Женевскими конвенциями по морскому праву 1958 г. В то же время Женевские конвенции продолжают действовать между участниками этих Конвенций, не присоединившихся к Конвенции ООН 1982 г.⁵

На дипломатической конференции, проходившей в Риме с 1 по 10 марта 1988 г., в которой приняли участие 76 государств под эгидой ИМО была принята Конвенция о борьбе с незаконными актами, направленными против безопасности морского судоходства. Положения Конвенции распространяются на действия, угрожающие или могущие угрожать безопасности мореплавания. При сравнении Конвенции 1988 г. с Конвенцией об открытом море 1958 г. и Конвенцией ООН по морскому праву 1982 г. можно выявить, что Конвенция 1988 г. направлена на пресечение более широкого круга преступных посягательств, а также имеет ряд других различий. Однако несомненно, что данная конвенция также может служить правовой основой борьбы с морским разбоем. Вместе с тем в последнее время морской разбой принял качественно новый характер. Реагируя, Совет Безопасности ООН принял ряд резолюций касательно ситуации в Сомали: 1814 (2008), 1816 (2008), 1838 (2008), 1844 (2008) и 1846 (2008) и др. В своей резолюции 1851 от 16 декабря 2008 г. Совет Безопасности жестко поставил вопрос об усилении борьбы с морским разбоем. Резолюция 1863 (2009) от 16 января 2009 г. и резолюция 1872 (2009) от 26 мая 2009 г., принятые Советом Безопасности, также указывают на ужесточение мер, объединение усилий по отношению к сомалийским пиратам.

В сфере борьбы с морским разбоем действует ИМО, в рамках которой функционирует комитет безопасности на море (КМБ). В апреле 1984 г. КМБ выделил проблему «Пиратство и разбойные нападения на суда» в отдельную программу своей работы. Ассамблея ИМО в 1991 г. приняла резолюцию A.683 «Предотвращение и подавление пиратских действий и разбойных нападений на суда», которая предложила государствам-членам сообщать обо всех инцидентах пиратства и разбоя и призывала прибрежные государства к увеличению усилий по предотвращению и подавлению таких действий, совершаемых в их водах. В 1999 г. был выпущен циркуляр (MSC/Circ. 622/rev.1), в котором указывается, что правительственный и другим организациям следует разрабатывать планы предотвращения нападений и реагирования на них. Кроме того, было создано руководство (MSC/Circ. 623/Rev/1), судовладельцам, операторам судов, капитанам и экипажам судов по предотвращению и подавлению актов морского разбоя и вооруженных ограблений судов.

Двадцать вторая сессия Ассамблеи ИМО единогласно решила разработать новые меры по охране судов и портовых средств. 12 декабря 2002 г. Конференция Договаривающихся правительств одобрила поправки к Международной конвенции по охране человеческой жизни на море 1974 г. (МК СОЛАС-74), касающиеся специальных мер по повышению безопасности и усилению охраны на море, и Международный Кодекс по охране судов и портовых средств (Кодекс ОСПС). Требования Кодекса ОСПС формируют международную структуру, посредством которой суда и портовые средства могут взаимодействовать с целью обнаружения и предотвращения актов, угрожающих безопасности в секторе морского транспорта. 1 июля 2004 г. ОСПС вступил в силу.

Современное международное право рассматривает морской разбой в качестве уголовного преступления международного характера, направленного против осуществления свободы судоходства. Согласно Конвенции 1982 г. в качестве морского разбоя квалифицируется нападение, предпринятое против другого судна или летательного аппарата. Таким образом, предмет этих преступлений составляют суда, летательные ап-

⁵ Международное уголовное право. Учебное пособие / Под общей ред. В.Н. Кудрявцева. 2-е изд. перераб. и доп. Москва, «Наука», 1999, 264 с.

параты, имущество, находящееся на их борту. Важно отметить, что в ст. 15 Конвенции 1958 г. и ст. 101 Конвенции 1982 г. не указывается на какие-либо характеристики предмета преступления, например, на принадлежность флага или судна, формы собственности и т.п., нет указания на виды и типы судов.

Дискуссионным в доктрине международного права остается вопрос о государстве как об участнике пиратской деятельности.⁶ Как квалифицировать с юридической точки зрения морской разбой, совершающий военными кораблями и государственными судами? Взгляды на это явление различны. Так, Я. Маховский, Ф. Кацман и А. Баскаков, В. Кулинченко в своих работах указывают на то, что в современном мире существует такое явление, как «государственное пиратство», деяния, совершенные не частными судами, а инспирированные правительственными кругами наиболее агрессивных государств.⁷ Я. Маховский, говоря о «государственном пиратстве», отмечает, что «понятие пиратства прошло эволюцию, и можно прийти к выводу, что оно охватывает любые преступные действия, нарушающие безопасность мореплавания, любое вооруженное насилие на море».⁸ В. Н. Кудрявцев пишет, что действие военных судов, принадлежащих флотам государств, не следует приравнивать к пиратству.⁹ Л. Н. Галенская отмечает, что «бороться с такими действиями нужно не путем подведения их под понятие «пиратство», а квалифицируя их как опаснейшее международное преступление, чреватое угрозой миру и безопасности народов», нельзя допускать термин «государственное пиратство», агрессия не может быть оправдана никакими соображениями экономического, политического и прочего характера и должна повлечь за собой международную ответственность как политическую (политическая ответственность может включать различного рода санкции от принесения официальных извинений вплоть до оккупации территории государства-агрессора), так и материальную (возмещение ущерба) и уголовную ответственность непосредственных исполнителей.¹⁰

Согласно ст. 15 Конвенции 1958 г., а также ст. 101 Конвенции 1982 г., в качестве конструктивного признака пиратства указано совершение его в личных целях («неправомерный акт насилия, задержания или любой грабеж, совершающий с личными целями»), причем их содержание в конвенциях не раскрывается. Категория «личные цели» весьма широка и может выражаться в корыстных побуждениях, мести или ненависти. Так, В. Н. Додонов указывает, что она включает в себя не только имущественное обогащение (корыстные мотивы), но и, например, месть, удовлетворение половых инстинктов,¹¹ Л. А. Моджорян, называет целью захват пассажиров и членов экипажа в качестве заложников для их обмена на задержанных членов пиратской банды.¹² К личным целям можно отнести разорение конкурентов «по заказу», достигаемое с помощью пиратов путем захвата судна или его уничтожения вместе с имуществом, находящимся на борту, и другие личные цели.

Вооруженные нападения на суда осуществляются в трех возможных ситуациях: во время нахождения судна на внешнем рейде порта в ожидании захода (акты вооруженно-

⁶ Волеводз А. Г. Правовое регулирование новых направлений международного сотрудничества в сфере уголовного процесса. Москва, ООО Издательство «Юрлитинформ», 2002, 528 с.

⁷ Корзун В. А. Конфликтное использование морских и прибрежных зон России в XXI веке. Москва. ЗАО Издательство «Экономика», 2004, 558 с.

⁸ Маховский Я., Эксквемелин А.О. История пиратства: Под черным флагом/Пираты Америки. Смоленск: Русич, 2002. 446 с.

⁹ Ромашев Ю. С. Международное правоохранительное право: учеб. пособие для вузов по спец. "Юриспруденция", М.: Норма: Инфра, 2010. 368 с.

¹⁰ Галенская Л. Н. Правовые проблемы сотрудничества государств в борьбе с преступностью. Ленинград: Изд-во Ленингр. ун-та, 1979 г., 176 с.

¹¹ Додонов В. Н. Ответственность за пиратство (морской разбой) в современном уголовном праве // Транспортное право. 2008. № 4. С.31-36.

¹² Моджорян Л. А. ТERRORИЗМ на море: Борьба государств за безопасность мор. судоходства. М.: Междунар. отношения. 1991. 125 с.

го грабежа судов); в пределах порта (акты вооруженного грабежа судов); на ходу корабля (здесь в зависимости от удаленности от берега можно говорить об актах вооруженного грабежа судов при их совершении во внутренних водах и территориальном море государства и об актах морского разбоя – в открытом море).

Если проанализировать места совершения таких преступлений, то это, как правило, не столь удаленные от побережья государств морские районы. Степень удаленности определяется в основном уровнем мореходности судов, используемых для совершения преступлений. В то же время имеют место случаи совершения актов пиратства и на большом удалении от берега.¹³

В Конвенции 1958 г. и Конвенции 1982 г. действия с применением насилия получили весьма обобщенную формулировку – «любой неправомерный акт насилия». Хотя в международно-правовых нормах о морском разбое орудия, с помощью которых преступники прибегают к насилию для достижения своих целей, не указываются, в качестве орудий насилия, как показывает практика, пираты используют огнестрельное оружие (пистолеты, винтовки, пулеметы, гранатометы и т.п.), а также взрывные устройства различного характера.

Мировые морские пути по-прежнему являются основным средством международной торговли. Статистика, свидетельствующая об участившихся морских разбоях, указывает на необходимость выработки мер правового, организационного и технического характера по предотвращению морского разбоя, поэтому правительства прибрежных государств и судоходные компании разработали правовые меры по борьбе с морским разбоем.

В настоящее время международными организациями морской разбой рассматривается как составляющая часть международного терроризма. Охрана морских путей превращается в приоритетное направление деятельности правоохранительных органов прибрежных государств и, в первую очередь, стран, которые контролируют деятельность основных каналов и проливов.

Наиболее вероятными объектами атаки со стороны террористов рассматриваются терророгенные морские регионы (в том числе Каспийский бассейн), а морской разбой классифицируется как реальная подготовка или прикрытие подготовки к проведению масштабного террористического акта. Основанием для этого служит следующее: морской разбой превратился в главную угрозу для судоходства в проливных зонах и каналах, что затрудняет функционирование системы мировой торговли; при нападении на суда нельзя сразу определить цели, которые преследуют нападающие; не исключено, что пиратские нападения предпринимаются для решения материальных проблем террористических организаций.

Международная морская организация (ИМО), учрежденная в 1948 г., также внесла свой вклад в дело борьбы с морским разбоем. Комитет по безопасности на море, созданный в 1998 г., разработал модель национального законодательства по борьбе с морским разбоем и насильственными преступлениями на море. В разработке этого документа приняли участие судоходные международные организации и клубы взаимного страхования. В основу нового законодательства легли законопроект «Региональное соглашение по сотрудничеству в борьбе с пиратством и вооруженными ограблениями судов» и кодекс «Правила расследования случаев пиратства и вооруженных ограблений судов».

В Азербайджанской Республике активизация сотрудничества со странами по обеспечению безопасности мореплавания, борьбе с морским разбоем является одним

¹³ Капралов В .В. О ходе выполнения требований в области обеспечения транспортной безопасности на объектах транспортной инфраструктуры и транспортных средствах морского и речного транспорта / Терроризм и безопасность на транспорте / сборник материалов XI Международной научно-практической конференции, 15-16 февраля 2012 г. / под ред. Н.В.Николаевой. Москва, ИД «Юриспруденция», 2013, с. 30-38.

из направлений деятельности государства. На самом деле Азербайджан лишь декларирует свое участие в этой борьбе, полагая, что сегодня данная угроза для него не существенна. Более того, республика пока даже не стремится обозначить свой интерес к деятельности уже существующих международных структур по борьбе с морским разбоем.

В заключение необходимо отметить, что защита от нападений морских разбойников представляет комплекс определенных средств по предупреждению, борьбе и противодействию пиратским нападениям, которые направлены на обеспечение безопасности судна, груза и людей и включают в себя правовые, информационно-аналитические, профилактические, превентивные, гуманитарные и организационные средства, средства выявления и расследования актов морского разбоя. К сожалению, следует констатировать, что в настоящее время четкой и выверенной системы нет. Таким образом, на международном, региональном и национальном уровне необходимо четко сформировать систему по борьбе с таким негативным социальным явлением, как морской разбой. Это должно стать основной задачей международного характера.

Список литературы

1. Гулиев А. Д. Право внешних сношений. Учебник. Киев, НАУ, 2012, с. 37.
2. Распоряжение Президента Азербайджанской Республики № 697 от 21 апреля 2001 г.
3. Лупу А. А., Оськина И. Ю. Транснациональное криминальное право. Учебное пособие. Москва, Издательство «Дело и Сервис», 2012, с. 125-127.
4. Аль Зубири Мухаммед Абдулла Ахмед. Международно-правовая защита права на жизнь жертв актов международного терроризма. Баку, Азернешр, 2008, с. 21-22.
5. Международное уголовное право. Учебное пособие / Под общей ред. В.Н. Кудрявцева. 2-е изд. перераб. и доп. Москва, «Наука», 1999, 264 с.
6. Волеводз А. Г. Правовое регулирование новых направлений международного сотрудничества в сфере уголовного процесса. Москва, ООО Издательство «Юрлитинформ», 2002, 528 с.
7. Корзун В. А. Конфликтное использование морских и прибрежных зон России в XXI веке. Москва. ЗАО Издательство «Экономика», 2004, 558 с.
8. Маховский Я., Эксквемелин А. О. История пиратства: Под черным флагом/Пираты Америки. Смоленск: Русич, 2002. 446 с.
9. Ромашев Ю. С. Международное правоохранительное право: учеб. пособие для вузов по спец. «Юриспруденция», М.: Норма: Инфра, 2010. 368 с.
10. Галенская Л. Н. Правовые проблемы сотрудничества государств в борьбе с преступностью. Ленинград: Изд-во Ленингр. ун-та, 1979 г., 176 с.
11. Додонов В. Н. Ответственность за пиратство (морской разбой) в современном уголовном праве // Транспортное право. 2008. № 4. С.31-36.
12. Моджорян Л. А. Терроризм на море: Борьба государств за безопасность мор. судоходства. М.: Междунар. отношения. 1991. 125 с.
13. Капралов В. В. О ходе выполнения требований в области обеспечения транспортной безопасности на объектах транспортной инфраструктуры и транспортных средствах морского и речного транспорта / Терроризм и безопасность на транспорте / сборник материалов XI Международной научно-практической конференции, 15-16 февраля 2012 г. / под ред. Н.В.Николаевой. Москва, ИД «Юриспруденция», 2013, с. 30-38.

References

- 1.Guliyev A.D. Pravo vneshnikh snosheniy. Uchebnik. Kiyev, NAU, 2012, s. 37.
- 2.Rasporyazheniye Prezidenta Azerbaydzhanskoy Respublikи № 697 ot 21 aprelya 2001.

3. Lupu A.A., Os'kina I.YU. Transnatsional'noye kriminal'noye pravo. Uchebnoye posobiye. Moskva, Izdatel'stvo «Delo i Servis», 2012, s. 125-127.
4. Al' Zubiri Mukhammed Abdulla Akhmed. Mezhdunarodno-pravovaya zashchita prava na zhizn' zhertv aktov mezhdunarodnogo terrorizma. Baku, Azerneshr, 2008, s. 21-22.
5. Mezhdunarodnoye ugolovnoye pravo. Uchebnoye posobiye / Pod obshchey red. V.N. Kudryavtseva. 2-ye izd. pererab. i dop. Moskva, «Nauka», 1999, 264 s.
6. Volevodz A.G. Pravovoye regulirovaniye novykh napravleniy mezhdunarodnogo sotrudничества v sfere ugolovnogo protessa. Moskva, OOO Izdatel'stvo «Yurlitinform», 2002, 528 s.
7. Korzun V.A. Konfliktnoye ispol'zovaniye morskikh i pribrezhnykh zon Rossii v XXI veke. Moskva. ZAO Izdatel'stvo «Ekonomika», 2004, 558 s.
8. Makhovskiy YA, Ekskvermelin A.O. Istoriya piratstva: Pod chernym flagom/Piraty Ameriki. Smolensk: Rusich, 2002. 446 s.
9. Romashev YU.S. Mezhdunarodnoye pravookhranitel'noye pravo: ucheb. posobiye dlya vuzov po spets. "Yurisprudentsiya", M.: Norma: Infra, 2010. 368 s.
10. Galenskaya L.N. Pravovyye problemy sotrudничества gosudarstv v bor'be s prestupnost'yu. Leningrad: Izd-vo Leningr. un-ta, 1979 g., 176 s.
11. Dodonov V.N. Otvetstvennost' za piratstvo (morskoy razboy) v sovremenном ugolovnom prave // Transportnoye pravo. 2008. № 4. S.31-36.
12. Modzhoryan L.A. Terrorizm na more: Bor'ba gosudarstv za bezopasnost' mor. Sudokhodstva. M.: Mezhdunar. Otnosheniya. 1991. 125 s.
13. Kapralov V.V. O khode vypolneniya trebovaniy v oblasti obespecheniya transportnoy bezopasnosti na ob'yektaх transportnoy infrastruktury i transportnykh sredstvakh morskogo i rechnogo transporta / Terrorizm i bezopasnost' na transporte / sbornik materialov XI Mezhdunarodnoy nauchno-prakticheskoy konferentsii, 15-16 fevralya 2012 g. / pod red. N.V.Nikolayevoy. Moskva, ID «Yurisprudentsiya», 2013, s. 30-38.

INTERNATIONAL LEGAL ASPECTS OF THE FIGHT AGAINST ROBBERY (MARITIME TERRORISM) IN THE CASPIAN SEA

Aliев Bakhtiar Abdurakhman oglu, Ph. D. In Law, Associate Professor of Criminalistics Department of the Academy of Police of the Ministry of Internal Affairs of Azerbaijan, AZ1044, Baku, Shuvalan village, Almaz Yildirim street 3, e-mail: antiterror-baku@mail.ru

Akhmetzadeh Nazreddin Murad oglu, PhD student of the Institute of Law and Human Rights of the National Academy of Sciences of Azerbaijan, Republic of Azerbaijan, AZ1073, Baku, 115, Javida Ave., (campus) E-mail: nazraddin.ahmadzade@asco.az

Annotation. The fight against sea robbery in the world has been conducted since ancient times. The rapid increase in the number of acts of sea robbery recorded in recent years indicates that measures taken by the world community to combat these crimes of an international nature, including in the legal sphere, are still not sufficiently effective. This necessitates the conduct of scientific research, the purpose of which should be the development of scientifically sound recommendations in this area. Similar studies are carried out in many states, and, as a rule, these are the states whose interests are affected to one degree or another by acts of sea robbery; much work in this area is also carried out by international organizations.

Keywords: robbery, crimes of an international nature, material damage, safety of navigation, marine vehicles.

КАСПИЙ ТЕҢІЗІНДЕГІ ТЕҢІЗ ТЕРРОРИЗММЕН КҮРЕСІНІҢ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ-ҚҰҚЫҚТЫҚ АСПЕКТИЛЕРІ

Әлиев Бахтияр Абдурахман оглы, заң ғылымдарының докторы (Ph.D), Әзіrbайжан Республикасы IIM Полиция академиясы, Криминология кафедрасының доценті, AZ1044, Баку, Шувалан ауылы, Алмаз Йылдырым көшесі 3, e-mail: antiterror-baku @ mail.ru.

Ахметзаде Назреддин Мурад оглы, докторант, Әзіrbайжан Ұлттық ғылым академиясының Құқық және адам құқығы институты, Әзіrbайжан Республикасы, AZ1073, Баку қаласы, Джавида д-лы, 115 (кампус) E-mail: nazraddin.ahmadzade@asco.az

Андалпа. Әлемде теңіз тонауына қарсы қурес ежелден бері жүргізіліп келеді. Соңғы жылдары теңізде тонау оқиғаларының санының тез артуы әлемдік қауымдастықтың халықаралық сипаттағы, оның ішінде құқықтық саладағы қылмыстарымен қаресу шаралары әлі де тиімді емес екендігін көрсетеді. Бұл ғылыми зерттеулер жүргізуді қажет етеді, оның мақсаты осы салада, атап айтқанда Каспий теңізінде, Каспий маңы мемлекеттерінің теңіз тонауына қарсы қаресте террористік әрекеттің бір түрі ретінде ғылыми негізделген ұсыныстарды өзірлеу болуы керек. Осылан ұқсас зерттеулер көптеген мемлекеттерде өткізіледі және әдетте, бұл теңіз мұддесін тонау әрекеттері мұдделеріне белгілі бір дәрежеде әсер ететін мемлекеттер, бұл салада көптеген жұмыстарды халықаралық ұйымдар да жүргізеді.

Түйін сөздер: тонау, халықаралық сипаттағы қылмыстар, материалдық залал, кеме қауіпсіздігі, теңіз көліктери.

THE EFFECTIVENESS OF LAW AS A SCIENTIFIC CATEGORY

Abdukarimova Zaure Turganbayeva, PhD in Law, Associate Professor, Department of Civil Law, Taraz State University named after M.Kh.Dulati, 080000. Republic of Kazakhstan, Taraz, Suleimenova str., 7. e-mail: zau-2002@mail.ru

Sabit Mukhamedzhanuly, Master of Law - LLM, Senior Lecturer of the Scientific and Educational Department «Law», NJSC «Narxoz University», Republic of Kazakhstan, Almaty, Zhandosova str., 55, 050062, e-mail: sabit.mukhamedzhanuly@narxoz.kz

Annotation. This article is devoted to the study of the effectiveness of law as a scientific category. The work through the prism of the lawmaking system provides an analysis of the effectiveness of the law. The authors analyze the very concept of "efficiency" in relation to the concept of law. The study is based on a comparative analysis of the use of this category by various authors. Along with this, questions are being investigated that include the concept of the effectiveness of law as a scientific category through the prism of a philosophical and legal view. At the end of the article are key points that characterize a set of issues related to the concept of "effectiveness of law".

Keywords: law, effectiveness of law, law, lawmaking, examination.

August 29, 2009 Presidential Decree was adopted by the concept of legal policy of the Republic of Kazakhstan for the period 2010-2020. One of the major problems posed by the concept, was the question of further improving the effectiveness of standard-setting activities and the need to continue the work of "systematization of existing legislation, the further consolidation by industry legislation, freeing it from the obsolete and duplicative rules to fill gaps in legal regulation, elimination of internal contradictions in existing law; minimize reference rules in the laws and the growing adoption of laws of direct action within the range of issues on which in accordance with the Constitution, may enact legislation".¹ The actual question is raised about the effectiveness of the rule of law in the Republic of Kazakhstan.

What today's interest is linked to the category of performance rights in the Republic of Kazakhstan? This interest is primarily related to changes in the traditional customary law, its structure, due to socio-economic and political transformations in the state. And this in turn requires a revision of prevailing views and attitudes.

Category performance is important both in the light of knowledge of recent changes in Kazakhstan's legal system, and for the formation of new elements in the mechanism of legal regulation.

Before considering the effectiveness of law as a scientific category, consider its etymological aspects as the two constituent elements: through the prism of the conceptual apparatus of "efficiency" and "scientific category".

It should be noted that the term efficiency is of foreign origin and literally means the following "effect (it effect lats. Effectus > facio > I do). Feather in the value of the action, the result of the second impression made on someone else, in the third sense means used to create certain impressions. Effectiveness (lat) effectiveness, efficiency, brought results (effective (Lats) effectivus < effectus < effect, which gives a certain effect).²

In the dictionary Ozhegova term effectiveness, has been interpreted as the result of giving effect, effective".³ Modern Dictionary of Russian language efficiency explains as "producing the

¹ Concept of legal policy of the Republic of Kazakhstan for the period from 2019 to 2020 // Kazakhstan Pravda. August 27, 2009.

² Moskvin, A. Large dictionary of foreign words. Company Tsentrpoligraf. Moscow, 2006.

³ Ozhegov S.I. Dictionary of Russian language. Peace and obrazovanie. Moscow, 1998

effect, the effect - effectively" notes that "in philosophy, psychology, the effect is the impact of one event to another process, thus making it sustainable, a certain result".⁴

The term - category - a concept which reflects the general properties of objects or phenomena. In science, a category called concept, which is characteristic of a particular scientific phenomenon or direction. The scientific means "associated with the investigation of any problems with the organization of work in a particular field of knowledge".⁵

The above analysis allows us to conclude that the expression efficiency as a scientific category can be literally understood in the following form - this is the general properties of any research - a problem, the result gives the effect. Now we consider the category of efficiency as applied to legal research.

According to Malko, effectiveness of law is that, as implemented by the social value of law, is the extent to which value. Social value, rather, its use and effectiveness of related as process and result (like law and order, socialization and internalization, etc.). If the social value of "answer the question" that it is satisfied, what interests, the effectiveness - how it is done, the extent to which these interests are satisfied. Effectiveness - a kind of "productivity" social value of legal incentives and brakes, their productivity, efficiency. The fact that the effectiveness of "derived" from the social value, as it continues it confirms the very method (criterion measure) measuring the degree of efficiency. Hence, the criterion of effectiveness in the long run - the extent to which the relevant values, and very effective is the realization of goal - value, productive value or the impact of values, the quality of the realized value (utility). Before becoming effective, legal incentives and the brakes must be at least socially valuable. In turn, becoming socially valuable, they are by virtue of their socio-axiological essence, figuratively speaking, seek to become effective, implemented.⁶

The quality of the law, its overall efficiency is influenced by both the state of legal science in general, and implementation, account of its achievements in creating a specific bill. Zelepukin notes that "in making any rule should be justified by the following provisions:

- 1) the correct choice of the terms of public relations, subject to legal regulation;
- 2) defining the goal of legal exposure;
- 3) the timeliness of legal norms;
- 4) establishment of adequate form of instrument;
- 5) integrating the principles of a systematic approach;
- 6) the optimal means and methods of legal regulation;
- 7) compliance with the rules of legislative techniques and some other.⁷

"However, in itself a partial mismatch law governed relations is not indicative of its ineffectiveness. Changes in public life, lead to the fact that the rules accurately reflects the social needs, can quickly become outdated, lose efficiency and even harm people. Consequently, improvement of legislation - a necessary, natural and inevitable process, to be based on a profound scientific analysis of the legal regulation.

Thus, the legislator is obliged to take certain steps to avoid their own mistakes is not a long time after the issuance of an act, and even during the lawmaking process. He/she must institutionalize the monitoring operation of law, in time to prepare them for correction. To give information on the effectiveness of laws, their impact on the will of the people's consciousness - so largely affect the success of future legal instruments.⁸

At one time Vlasenko pointed to the reasons for the ineffectiveness of law, calling it a defective law. The effectiveness of legal regulation depends on the details of defects to a minimum, to that on how quickly they can be overcome in the implementation of legal norms.

⁴ Dmitrieva, D. Explanatory dictionary of the Russian language. AST. Moscow, 2003.

⁵ Modern Dictionary of Russian language. Norint. St-Petersburg, 2002.

⁶ Malkov, V. The effectiveness of legal regulation // Journal "Pravovedenie". 2018. № 6. P.61-67

⁷ Zelepukin, A. The question of the effectiveness of Russia's law // "Jurisprudence", №3. 2016. P. 66.

⁸ Shuvalov, I. The problem of the effectiveness of lawmaking in the light of contemporary political and legal theory of social control // The World of Law. № 4. 2015. P. 88.

Law should strive for perfection, i.e., non-contradiction ability of legal norms, the optimal completeness of the legal regulation types / public relations, structural organization, etc. Only in this case it may serve as a basis, fundament of legal statehood.

From the point of view in general of the characteristics, as well as negative values, which have a defect in the legal system of legal regulation, they can be divided into:

- a) the antinomy right;
- b) unnecessary duplication;
- c) gaps;
- d) irrational disposition standards;
- e) the imperfection of legal components, etc.⁹

Today we must examine the effectiveness of the law: the effectiveness of legal, social, psychological, economic, macro-micro. That is the problem of efficiency has many layers, and efficiency in one layer could mean a sharp ineffective in another.

Effectiveness should be studied on a sufficiently large time interval, monitor the direct and indirect effects, which can also be very different in different laws. That is the very problem of evaluating laws, assess their effectiveness has now become extremely difficult due to the change of public life and those instruments that are used to manage and organize your social life.

It should be noted that in studying the effectiveness of laws are two basic approaches. The most common and popular approach to performance - a comparison purpose and result of the law. The second approach, developed by the Leningrad School, under the direction of Professor Pashkova, is what should be measured by the real "shift", which took place in public life.¹⁰

Professor Lucius Mader defines the following methodological approach recommended for the development of the normative content of laws, based on the separation of different analytical steps or sequences. These steps include:

- analysis and definition of the problem, which is expected to be solved by legislative action;
- definition or clarification of the goals of the legislation;
- examination of legal instruments or tools that can be used to solve the problem, and the choice of such tools, based, inter alia, the results of prospective evaluation of their potential impact;
- designing normative content;
- formal entry into force;
- application;
- retrospective evaluation;
- necessary or possible - the adaptation of legislation in accordance with the results of a retrospective assessment.¹¹

Performance analysis and acts as a determination of the impact of legislation, which includes the following elements: first, the score for legislation, and secondly, the evaluation determines the effect of law, investigates the changes, respectively, and conservation attitudes, behaviors or situations, as well as the consequences of these changes are result of (potentially or actually, in accordance with the prospect of) legislative activity. Thirdly, assessment is an attempt to methodically analyze and evaluate the impact of legislation.

Recently, scientists attempt to systematize the basic features of modern legislation. In this regard, interesting trends in the classification of law in modern times as "a change in the content (material) side of the laws, organizational and procedural side of their creation and modification of the functional orientation of the law and the mechanism for its implementation".

⁹ Isakov, V. Theoretical approaches to the concept of the effectiveness of the law: Proceedings of the International Workshop "Evaluation of the laws and the effectiveness of their adoption". December 16-17, 2012. P. 133.

¹⁰ Mader, L. Rating legislation - the contribution to enhancing the quality of legislation: Proceedings of the International Workshop "Assessment of the laws and the effectiveness of their adoption". December 16-17, 2012. P. 139

¹¹ Ibid.

The ideal of law as an ideal law cannot be.

Usually, when adopted by some - any piece of legislation he had aims, the subject of regulation, the scope of persons covered by the law, analyzes the conceptual apparatus and the unification of terminology that defines the place of the bill in the legislative system, studying the characteristics and assessment of legal regulation of the social relations, analyzing the gaps and contradictions, assesses the legal, socio-economic and political implications of the bill, etc.

All these elements of the preparatory stages are very important. But I think if in promulgating its purpose was not clearly defined, it is one of the main reasons for the ineffectiveness of the law, which leads to the fact that the person to whom it was addressed to the law of non-compliance.

Thus, the question of the effectiveness of legal regulation requires a thorough comprehensive approach to its study, and it should be based on such categories as "efficiency", "systemic", "quality", "application", "performance factors", etc. It is necessary to use the latest techniques and methodological advances of modern legal science, because this issue is the subject of various theoretical and applied legal disciplines.

Thus, most authors rightly believe that the effectiveness of legal norms depends on how its implementation will achieve the goals set for the legal regulation (i.e., the degree of achievement of these goals).

All this involves the following array of works:

- reduction of legislation is in conformity with the Constitution of the Republic of Kazakhstan. This process includes a review of existing legislation, the repeal of obsolete legislation, the creation of new laws, improving the legal machinery and the legislative process;
- any law must always meet the needs of both citizens and the state;
- adopting a single integrated instrument governing the legislative process;
- use the latest information technology to optimize the legislative process;
- establish a special body responsible for monitoring the effectiveness of legislation.

References

1. Concept of legal policy of the Republic of Kazakhstan for the period from 2019 to 2020 // Kazakhstan Pravda. August 27, 2009.
2. Moskvin, A. Large dictionary of foreign words. Company Tsentrpoligraf. Moscow, 2006.
3. Ozhegov S.I. Dictionary of Russian language. Peace and obrazovanie. Moscow, 1998.
4. Dmitrieva, D. Explanatory dictionary of the Russian language. AST. Moscow, 2003.
5. Modern Dictionary of Russian language. Norint. St-Petersburg, 2002.
6. Malkov, V. The effectiveness of legal regulation // Journal "Pravovedenie". 2018. № 6. P.61-67.
7. Zelepukin, A. The question of the effectiveness of Russia's law // "Jurisprudence", №3. 2016. P. 66.
8. Shuvalov, I. The problem of the effectiveness of lawmaking in the light of contemporary political and legal theory of social control // The World of Law. № 4. 2015. P. 88.
9. Isakov, V. Theoretical approaches to the concept of the effectiveness of the law: Proceedings of the International Workshop "Evaluation of the laws and the effectiveness of their adoption". December 16-17, 2012. P. 133.
10. Mader, L. Rating legislation - the contribution to enhancing the quality of legislation: Proceedings of the International Workshop "Assessment of the laws and the effectiveness of their adoption". December 16-17, 2012. P. 139.

ЭФФЕКТИВНОСТЬ ПРАВА КАК НАУЧНАЯ КАТЕГОРИЯ

Абдукаримова Зауре Турганбаевна, канд.юр.наук, доцент кафедры Гражданского права и процесса НАО «Университет Дулати», Республика Казахстан, г. Тараз, ул. Сулейменова 7, 080000, e-mail: zau-2002@mail.ru

Сабит Мухамеджанулы, магистр права - LLM, старший преподаватель научно-образовательного департамента «Право», НАО «Университет Нархоз», Республика Казахстан, г. Алматы, ул. Жандосова 55, 050062, e-mail: sabit.mukhamedzhanuly@narxoz.kz

Аннотация. Данная статья посвящена исследованию вопросов эффективности права как научной категории. В работе через призму системы правотворчества дается анализ эффективности закона. Авторами анализируется само понятие «эффективность» применительно к понятию «право». Исследование проводится на основе сравнительного анализа использования данной категории различными авторами. Наряду с этим, исследуются вопросы, включающие в себя понятие эффективности права как научной категории через призму философского и правового взгляда. В конце статьи приведены ключевые тезисы, характеризующие комплекс вопросов, связанных с понятием «эффективность права».

Ключевые слова: право, эффективность права, закон, правотворчество, экспертиза.

ҚҰҚЫҚТЫҢ ҒЫЛЫМИ КАТЕГОРИЯ РЕТИНДЕГІ ТИІМДІЛІГІ

Абдукаримова Зауре Турганбаевна з.ғ.к., НАО «Дулати университеті» Азаматтық құқық және процесс кафедрасының доценті, Қазақстан Республикасы, Тараз қ., Сулейменов к-си 7, 080000, e-mail:zau-2002@mail.ru

Сәбит Мұхамеджанұлы, құқық магистрі - LLM, «құқық» ғылыми-білім беру департаментінің аға оқытушысы, «Нархоз университеті» НАО, Қазақстан Республикасы, Алматы қ., Жандосов к-си 55, инд. 050062, e-mail: sabit.mukhamedzhanuly@narxoz.kz

Андратпа. Бұл мақала құқықтың тиімділігі мәселесіне арналған. Жұмыста авторлар құқық шығармашылық жүйесінің бағыты арқылы заңның тиімділігіне талдау жасады. Авторлар құқық ұғымына қатысты «тиімділік» ұғымының талдады. Зерттеу әр түрлі авторлардың осы санатты пайдалануда салыстырмалы талдау негізінде жүргізілді. Сонымен қатар, философиялық және құқықтық көзқарас бағыты арқылы ғылыми санат ретінде құқық тиімділігі ұғымын қамтитын мәселелер зерттелді. Мақала соңында «құқықтың тиімділігі» ұғымына байланысты сұрақтар кешенін сипаттайтын негізгі тезистер келтірілген.

Түйін сөздер: құқық, құқықтың тиімділігі, зан, құқық шығармашылық, сараптама.

АНАЛИЗ ПРОЦЕССА ОНЛАЙН-ОБУЧЕНИЯ В СФЕРЕ ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ В УСЛОВИЯХ РЕЖИМА ЧС ИЗ-ЗА ПАНДЕМИИ КОРОНАВИРУСА COVID-19: ОПЫТ НАО «УНИВЕРСИТЕТ НАРХОЗ»

Шенин Андрей Сергеевич, Ph.D., директор Евразийского центра экономико-правовых исследований Школы права и государственного управления, НАО «Университет Нархоз», Республика Казахстан, г. Алматы, ул. Жандосова 55, 050062, e-mail: andrey.shenin@narxoz.kz

Бондаренко Елена Алексеевна, магистр права, заместитель директора Евразийского центра экономико-правовых исследований Школы права и государственного управления, НАО «Университет Нархоз», Республика Казахстан, г. Алматы, ул. Жандосова 55, 050062, e-mail: olena.bondarenko@narxoz.kz

Аннотация. Данная статья посвящена анализу эффективности обучения с применением онлайн-технологий в сфере высшего образования в Республике Казахстан из-за объявленного режима ЧС на фоне пандемии коронавируса COVID-19. Авторы статьи раскрывают процесс адаптации к новому формату обучения на примере НАО «Университет Нархоз», для анализа которого силами Евразийского центра экономико-правовых исследований было проведено исследование «Экстренный онлайн». В рамках данной работы авторы подытоживают результаты исследования и выделяют наиболее важные из них, полученные в ходе интерпретации собранных данных. Особое внимание уделяется технической и методологической составляющим. В заключение авторы дают высокую оценку организации и подготовке университета «Нархоз» к переходу на новый формат обучения в экстремальных условиях.

Ключевые слова: онлайн, образование, «Нархоз», Казахстан, коронавирус.

Режим чрезвычайного положения, введенный президентом Республики Казахстан Касым-Жомартом Токаевым 16 марта 2020 г. на фоне пандемии вируса COVID-19, оказал сильное влияние на сферу высшего образования. В целях исполнения указа Правительства Республики Казахстан «О введении чрезвычайного положения в Республике Казахстан» высшие учебные заведения были вынуждены приостановить аудиторные занятия и позволить иногородним студентам вернуться домой. При этом ввиду отсутствия точных прогнозов об окончании режима ЧС руководство вузов отказалось от переноса «выпадающих» занятий на более поздний срок.¹ Поскольку учебный процесс не может прерываться на неопределенный период в нарушение академического календаря, университетам пришлось искать новые возможности для продолжения образовательного процесса. Единственным вариантом, способным относительно качественно заменить аудиторные лекции и общение с преподавателями, оказалось обучение с применением онлайн-технологий. В условиях ЧС ни один университет не смог предложить более или менее равноценной альтернативы.

Данная статья раскрывает особенности перевода образовательного процесса на онлайн-рельсы на примере некоммерческого акционерного общества «Университет Нархоз» – крупного частного высшего учебного заведения г. Алматы. Команда исследователей из структурного подразделения Школы права и государственного управления НАО «Университет Нархоз» – Евразийского центра экономико-правовых исследований – провела исследование, посвященное новому формату обучения. Исследование было

¹ О введении чрезвычайного положения в Республике Казахстан. Указ президента Республики Казахстан. URL: <https://www.akorda.kz/ru/legal Acts/o-vvedenii-chrezvychainogo-polozheniya-v-respublike-kazakhstan>

названо «Экстренный онлайн».² Оно включало в себя две части. Первая была посвящена опросу профессорско-преподавательского состава (56 участников), а вторая – опросу студенческого сообщества (193 респондента). Опрашиваемым задавались вопросы относительно плюсов и минусов резкого перехода на новый формат обучения.

Онлайн-энциклопедия «Encyclopedia.com» дает такое определение процессу онлайн-обучения: «Гибкая система обучения, которая охватывает все компоненты образовательного процесса с помощью сети Интернет».³ Данное определение весьма близко общепринятым пониманию сути процесса обучения с помощью онлайн-технологий, которое подразумевает общение ученика и учителя посредством специальных программ, платформ и приложений, таких, например, как Skype, Hangouts Meet, Zoom, Moodle, etc.

В Республике Казахстан вопрос интеграции элементов онлайн-образования в учебный процесс является одним из долгосрочных приоритетов развития страны и прямо указывается как необходимая мера для совершенствования образовательной среды в Стратегии «Казахстан-2050».⁴ Термин «онлайн-обучение» в его узком понимании входит в понятие комплексного термина «цифровизация», охватывающего многие сферы государственного управления, включая, помимо образования, и оказание услуг, и обратную связь от граждан, и многое другое.

Если говорить о плюсах применения электронных образовательных технологий, то эксперты зачастую отмечают несколько моментов. Во-первых, возможность структурирования учебного материала по курсам и урокам при одновременном предоставлении постоянного доступа к учебным материалам. Во-вторых, оперативная оценка знаний, благодаря встроенным механизмам тестирования. В-третьих, возможность изучить активность и вовлеченность учащихся в образовательный процесс, например, через анализ длительности видеоролика и реального времени его просмотра. Так, в случае, если система зафиксировала, что при длине видеоролика в полчаса ученик отсмотрел лишь 15 минут, можно сделать вывод о недостаточном усвоении материала. В-четвертых, преподавателю удобно оценивать итоговые результаты обучения через формирование сводных отчетов. В-пятых, такая система позволяет сохранять всю историю учебного процесса. И, в-шестых, нельзя не отметить доступность материалов в цифровой форме из любой точки планеты.⁵

Несмотря на все призывы к применению инновационных технологий, университеты не спешили заменять классические аудиторные лекции на занятия в Интернете. Как показали итоговые выводы исследования «Экстренный онлайн», преподаватели и студенты все же предпочитают личное общение и атмосферу знаний в здании университета домашнему уюту. Но в итоге пандемия вируса COVID-19 вынудила университеты республики массово перейти на онлайн-обучение.

Практика «Нархоза» показала, что для успешного перехода на новый формат требуется исполнение сразу нескольких условий. Во-первых, у преподавателей и студентов дома должны быть в наличии как стабильный Интернет, так и необходимое техническое оборудование (компьютер или планшет, веб-камера, микрофон). Во-вторых, должны быть разработаны четкие методологические основы для работы в режиме онлайн, которые регулируют учебный процесс в новом формате (расписание, презентации и т.д.). И, в-третьих, необходима подписка или наличие корпоративного аккаунта университета

² Сотрудники школы провели исследование по вопросу применения онлайн-технологий в образовательной деятельности / Сайт Школы права и государственного управления НАО «Университет Нархоз». 29 марта 2020 г. URL: https://slpp.narxoz.kz/emergency_education/ (дата доступа: 05.04.2020)

³ Онлайн-энциклопедия «Encyclopedia.com». URL: <https://www.encyclopedia.com/finance/finance-and-accounting-magazines/online-education> (дата доступа: 06.04.2020)

⁴ Стратегия-2050. Официальный сайт. URL: <https://strategy2050.kz/ru/page/message/> (дата доступа: 02.04.2020)

⁵ Отекина Н.Е. Электронное обучение, дистанционные образовательные технологии // Инновационная наука. 2017. №4-2. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/elektronnoe-obuchenie-distsantsionnye-obrazovatelnye-tehnologii> (дата обращения: 05.05.2020).

для используемой платформы, поскольку наиболее популярные продукты могут иметь ряд ограничений. Zoom, например, ограничивает время конференции 40 минутами, а Hangouts Meet не позволяет участвовать в видеоконференции более 10 участникам одновременно.

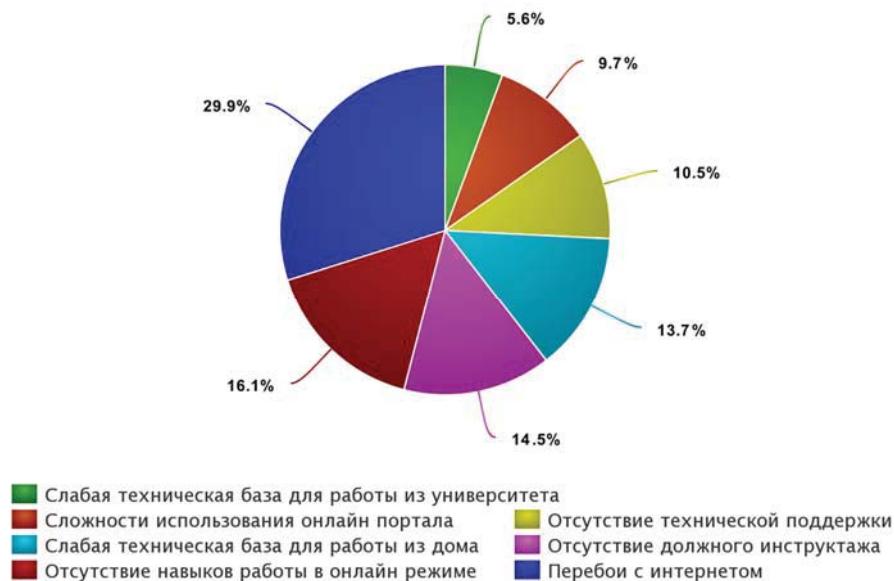

Рисунок 1. Какие технические трудности вы видите при использовании новых онлайн-технологий для своих занятий? (Опрос для ППС) [2]

Данные проблемы были частично решены в университете «Нархоз» еще на первых этапах распространения коронавируса по территории Республики Казахстан. Так, в оперативном порядке были закуплены и разданы в личное пользование ППС на период карантина необходимая гарнитура (микрофон и наушники), веб-камеры и компьютеры.

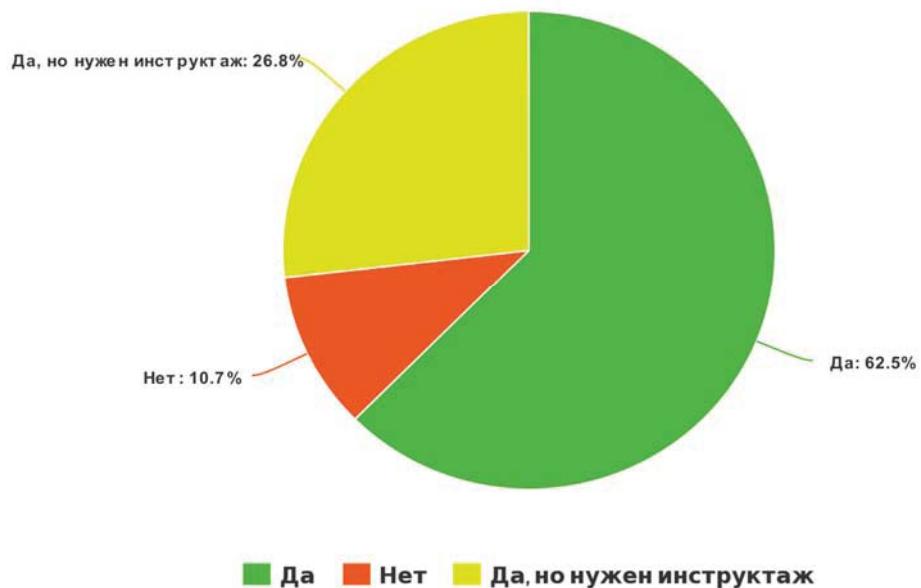

Рисунок 2. Вы чувствовали себя подготовленным для проведения занятий в режиме онлайн? (Опрос для ППС) [2]

Стабильная работа на платформе Hangouts Meet была обеспечена еще несколько лет назад при создании корпоративного почтового домена @narxoz.kz на базе продуктов от компании Google. Дополнительно с преподавателями были проведены обучающие семинары и распространены инструкции по работе с онлайн-платформами. Как результат, большинство преподавателей «Нархоза» отметило, что они были готовы к переходу на онлайн-обучение: 62,5% ответили однозначно «да», и еще 26,8% – «да» с оговоркой на необходимость дополнительного инструктажа. Итого – 89,3% против 10,7%, ответивших «нет, мы не чувствовали себя подготовленными».

В целом, благодаря предпринятым мерам, технические трудности при работе онлайн из дома были отмечены лишь 13,7% опрошенных из числа ППС. Наиболее же острым вопросом, который отметили 29,9% респондентов из числа ППС и 48,2% студентов, остался вопрос перебоев с Интернетом. Но здесь важно констатировать, что вопрос стабильной работы интернет-соединений не относится к компетенции университета, и поэтому помочь студентам и преподавателям обеспечить четкую связь без «лагов» и разрывов невозможно. Однако остальные технические вопросы удалось урегулировать достаточно оперативно.

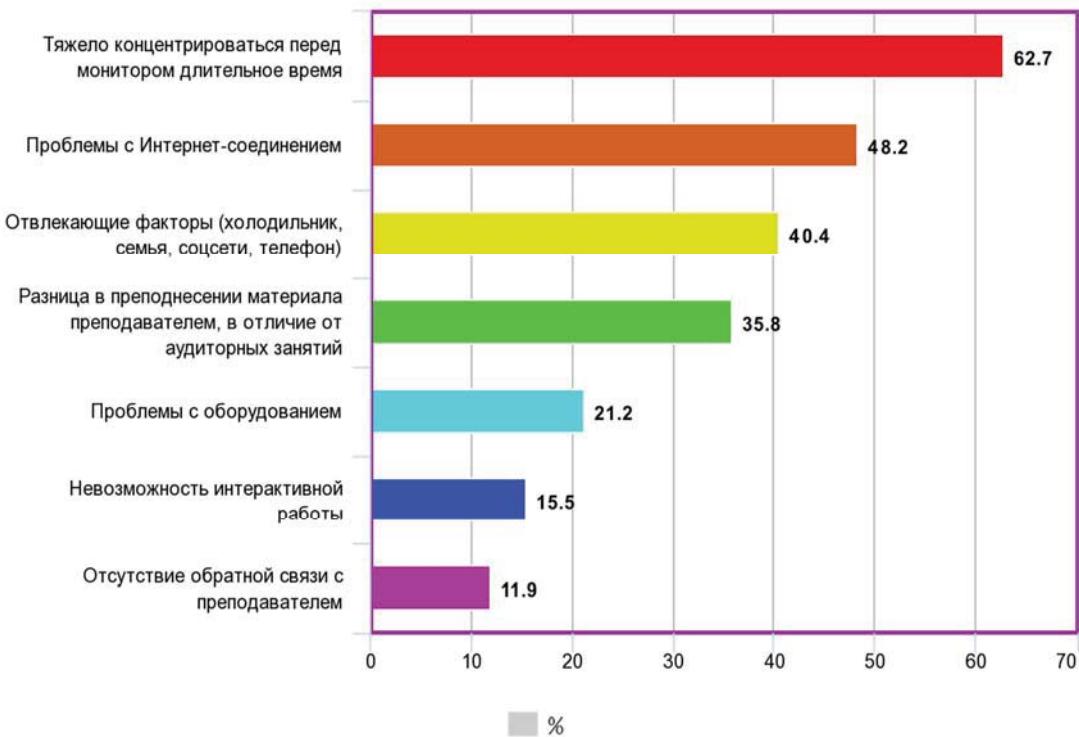

Рисунок 3. Что представляет наибольшие трудности при работе в формате онлайн (Опрос для студентов)? [2]

Также стоит подчеркнуть, что технические трудности непосредственно влияют на процесс обучения, но вовсе не они оказались главной сложностью при переходе на онлайн-формат. При ответе на схожие вопросы об основных трудностях работы с применением онлайн-технологий и студенты, и ППС отметили вопрос концентрации и психологического комфорта. Со стороны ППС это выражалось в 50% поддержке ответа: «Очень некомфортно читать 2 и более часов лекций в камеру». Ведь зачастую студенты не желают включать свои камеры, отключают микрофоны во избежание лишних шумов, и в итоге преподаватель видит экран монитора, черный объектив камеры иника-

ких доказательств того, что студенты внимательно слушают лекцию. В рамках открытых вопросов преподаватели неоднократно высказывали предположение, что многие студенты формально «заходят» на лекцию, продолжая при этом заниматься домашними делами. Студенты в свою очередь также отмечали, что в отсутствие личного контакта с лектором и ввиду множества отвлекающих факторов (родственники, шум телевизора, домашние дела), им трудно концентрироваться на лекции длительное время. К слову, эксперты в области образования Р. Рубин, Ф. Го, Д. Ким в статье *How Video Production Affects Student Engagement: an Empirical Study of MOOC Videos* отмечали, что оптимальная продолжительность видеоролика, при которой студент максимально сконцентрирован и воспринимает информацию, должна составлять не более 6 (!) минут против 2 академических часов по 45-50 минут каждый в рамках стандартной университетской лекции с применением онлайн-технологий.⁶ Правда, здесь важно оговориться, что «занятие с применением онлайн-технологий» – это категория очной формы обучения, а не дистанционной, и поэтому регламентируется нормативными документами Министерства образования и науки Республики Казахстан, а не университетами.

Дополнительно было важно обработать материалы открытых вопросов, в которых ППС и студенты имели возможность изложить собственное мнение относительно плюсов и минусов нового формата. Респонденты разделились на тех, кто выступает скорее за онлайн-формат и тех, кто поддерживает классическое аудиторное обучение. Сторонниками онлайн-обучения отмечались в основном комфорт и удобство при работе из дома и экономия времени и денег на дорогу до университета и обратно. Другая же сторона отмечала, что такой формат лишает студентов важных элементов образовательного процесса – личного контакта с преподавателем, атмосферы знаний и живого общения с однокурсниками. Правда, важно оговориться, что обе стороны делали сноску, что онлайн – это вынужденная мера в сложившихся условиях и альтернативы ей нет.

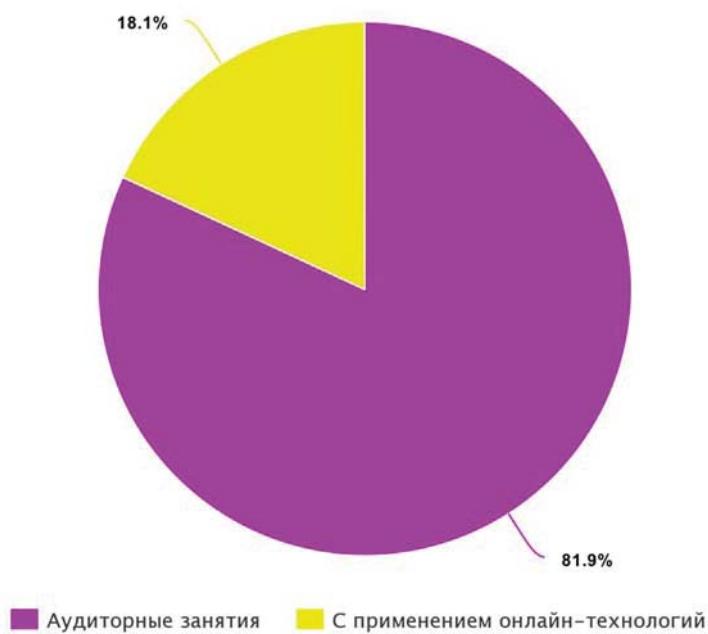

Рисунок 4. Опробовав на практике обе формы обучения, какую из них вы предпочитаете (Опрос студентов)? [2]

⁶ Philip J. Guo, Juho Kim, Rob Rubin. How video production affects student engagement: an empirical study of MOOC videos / Proceedings of the first ACM conference on Learning. March 2014, pp 41–50. URL: <https://doi.org/10.1145/2556325.2566239> (дата доступа: 10.04.2020).

В целом соотношение комментариев «за» и «против» в открытых вопросах достаточно четко коррелируется с ответом на вопрос для студентов: «Опробовав на практике обе формы обучения, какую из них вы предпочитаете?» Так, 81,9% ответило, что предпочитает аудиторные занятия в университете, а не онлайн-лекции в Интернете.

В заключение можно отметить, что процесс адаптации к новой форме обучения в НАО «Университет Нархоз» оказался достаточно успешным. Университет смог оперативно решить все технические трудности: закупил и раздал оборудование, сделал рассылку подробных инструкций, наладил стабильную работу онлайн-платформ. В итоге ППС и студенты среди технических проблем отмечали в основном сбои в интернет-соединении, которое зависит от домашнего провайдера, а не от университета. Одновременно с этим было выяснено, что бытовой комфорт и удобство чтения и прослушивания лекций из дома, несомненно, привлекают ППС и студентов. Однако подавляющее большинство студентов отмечает трудности с концентрацией перед монитором в течение длительного времени, в то время как ППС испытывает дискомфорт при чтении стандартных по хронометражу лекций (2 академических часа), глядя в черный объектив веб-камеры, вместо общения с живой аудиторией. Таким образом, подавляющее большинство респондентов благосклонно оценило обучение с применением онлайн-технологий, но указало при этом, что в сложившихся обстоятельствах обучение онлайн – вынужденная мера и высказалось желание вернуться в стены университета сразу же после окончания карантина и режима ЧС.

Список литературы

1. О введении чрезвычайного положения в Республике Казахстан. Указ президента Республики Казахстан. URL: https://www.akorda.kz/ru/legal_acts/decrees/o-vvedenii-chrezvychainogo-polozheniya-v-respublike-kazakhstan (дата доступа: 05.04.2020).
2. Сотрудники школы провели исследование по вопросу применения онлайн-технологий в образовательной деятельности / Сайт Школы права и государственного управления НАО «Университет Нархоз». 29 марта 2020 г. URL: https://slpp.narxoz.kz/emergency_education/ (дата доступа 05.04.2020).
3. Онлайн-энциклопедия «Encyclopedia.com». URL: <https://www.encyclopedia.com/finance/finance-and-accounting-magazines/online-education> (дата доступа: 06.04.2020).
4. Стратегия-2050. Официальный сайт. URL: <https://strategy2050.kz/ru/page/message/> (дата доступа: 02.04.2020).
5. Отекина Н.Е. Электронное обучение, дистанционные образовательные технологии // Инновационная наука. 2017. №4-2. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/elektronnoe-obuchenie-distsantsionnye-obrazovatelnye-tehnologii> (дата обращения: 05.05.2020).
5. Philip J. Guo, Juho Kim, Rob Rubin. How video production affects student engagement: an empirical study of MOOC videos / Proceedings of the first ACM conference on Learning. March 2014, pp 41–50. URL: <https://doi.org/10.1145/2556325.2566239> (дата доступа: 10.04.2020).

References

1. О введенii chrezvychaynogo polozheniya v Respublike Kazakhstan. Ukar prezidenta Respublik Kazakhstan. URL: https://www.akorda.kz/ru/legal_acts/decrees/o-vvedenii-chrezvychainogo-polozheniya-v-respublike-kazakhstan (data dostupa 05.04.2020).
2. Sotrudniki shkoly proveli issledovaniye po voprosu primeneniya onlays-tehnologiy v obrazovatel'noy deyatel'nosti / Sayt Shkoly prava i gosudarstvennogo upravleniya NAO «Universitet Narkhoz». 29 marta 20202 g. URL: https://slpp.narxoz.kz/emergency_education/ (data dostupa 05.04.2020).
3. Onlays-entsiklopediya «Encyclopedia.com». URL: <https://www.encyclopedia.com/finance/finance-and-accounting-magazines/online-education> (data dostupa 06.04.2020).

4. Strategiya-2050. Ofitsial'nyy sayt. URL: <https://strategy2050.kz/ru/page/message/> (data dostupa 02.04.2020).
5. Otekina N.Ye. Elektronnoye obucheniye, distantsionnye obrazovatel'nyye tekhnologii // Innovatsionnaya nauka. 2017. №4-2. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/elektronnoe-obuchenie-distantsionnye-obrazovatelnye-tehnologii> (data obrashcheniya: 05.05.2020).
5. Philip J. Guo, Juho Kim, Rob Rubin. How video production affects student engagement: an empirical study of MOOC videos / Proceedings of the first ACM conference on Learning. March 2014, pp 41–50. URL: <https://doi.org/10.1145/2556325.2566239> (data dostupa 10.04.2020).

ANALYSIS OF THE PROCESS OF ONLINE LEARNING IN HIGHER EDUCATION IN UNDER THE STATE OF EMERGENCY DUE TO THE COVID-19 CORONAVIRUS PANDEMIC: EXPERIENCE OF NJSC “NARXOZ UNIVERSITY»

Andrey Shenin, PhD, Director of Eurasian Center for Economic and Law Research, School of Law and Public Policy, NJSC “Narxoz University”, Republic of Kazakhstan, Almaty, Zhandosova str., 55, 050062, e-mail: andrey.shenin@narxoz.kz

Olena Bondarenko, MA, Deputy Director of Eurasian Center for Economic and Law Research, School of Law and Public Policy, NJSC “Narxoz University”, Republic of Kazakhstan, Almaty, Zhandosova str., 55, 050062, e-mail: olena.bondarenko@narxoz.kz

Annotation. This article is devoted to the analysis of the effectiveness of learning using online-technologies in higher education in the Republic of Kazakhstan due to the state of emergency against the background of the COVID-19 coronavirus pandemic. The authors of the article reveal the process of adaptation to the new format of learning on the example of NJSC “Narxoz University”, for the analysis of which the Eurasian Center for Economic and Legal Research conducted a study “Emergency online”. In this paper, the authors summarize the results of the study and highlight the most important results obtained during the interpretation of the collected data. Special attention is paid to the technical and methodological components. In conclusion, the authors highly appreciate the organization and preparation of Narxoz University for the transition to a new format of training in emergency conditions.

Keywords: online, education, Narxoz, Kazakhstan, coronavirus.

COVID-19 КОРОНАВИРУС ПАНДЕМИЯСЫНА БАЙЛАНЫСТЫ ТҖ РЕЖИМІ ЖАҒДАЙЫНДА ЖОҒАРЫ БІЛІМ БЕРУ САЛАСЫНДА ОНЛАЙН ОҚЫТУ ПРОЦЕСІН ТАЛДАУ: «НАРХОЗ» УНИВЕРСИТЕТІ КЕАҚ ТӘЖІРИБЕСІ

Шенин Андрей Сергеевич, Ph.D., Еуразиялық экономикалық-құқықтық зерттеулер орталығы директоры, Құқық және мемлекеттік басқару мектебі, «Нархоз университеті» КЕАҚ, 050035, Қазақстан Республикасы, Алматы, Жандосов көшесі 55, e-mail: andrey.shenin@narxoz.kz

Бондаренко Елена Алексеевна, MA, Еуразиялық экономикалық-құқықтық зерттеулер орталығы директорының орынбасары, Құқық және мемлекеттік басқару мектебі, «Нархоз университеті» КЕАҚ, 050035, Қазақстан Республикасы, Алматы, Жандосов көшесі 55, e-mail: olena.bondarenko@narxoz.kz

Аңдатпа. Бұл мақала COVID-19 коронавирустық пандемия жағдайында жарияланған апарттық тәртіпке байланысты Қазақстан Республикасында жоғары білім саласындағы онлайн-технологияларды оқытудың тиімділігін талдауға арналған. Мақала авторлары «Нархоз университеті» КЕ АҚ мысалында жаңа білім беру форматына бейімделу процесін ашады, оған талдау жүргізу үшін Еуразиялық экономикалық және құқықтық зерттеулер орталығы «Жедел онлайн» зерттеу жүргізді. Осы жұмыс аясында авторлар зерттеу нәтижелерін қорытындылайды және жиналған деректерді түсіндіру кезінде алынған маңызды нәтижелерге назар аударады. Техникалық және әдістемелік құрастыруышының бөліті ерекше назар аударылады. Қорытындылай келе, авторлар Нархоз университетінің төтенше жағдайларда оқытудың жаңа форматына көшуге дайындығы мен ұйымдастырылуын жоғары бағалайды.

Түйін сөздер: онлайн, білім беру, Нархоз, Қазақстан, коронавирус.

МЕМЛЕКЕТТІК-ЖЕКЕ МЕНШІК ӘРІПТЕСТІКТІҢ ШЕТЕЛДІК ДАМУ ТӘЖІРИБЕСІ

Орманбеков Абдықалык Орынбасарович, аға оқытушы, «Мемлекеттік басқару» ғылыми-білім беру бөлімі, Нархоз университеті, 050035, Қазақстан Республикасы, Алматы, Жандосов көшесі 55, e-mail: abdykhalyk.ormanbekov@narxoz.kz

Андратпа. Мақалада мемлекеттік-жекеменшік серіктестік тетіктерін жүзеге асырудағы шетелдік тәжірибе қарастырылған. Бюджет тапшылығы жағдайында мемлекеттік органдар инфрақұрылымдық жобаларды іске асыру үшін бюджеттен тыс қаржыландыруды тартудың жаңа көздерін іздеуге жүгінуде. Осыған орай, мемлекеттік-жекеменшік серіктестік қағидаттарына негізделген жобалар мемлекет үшін ерекше қызығушылық тудырады. Жұмыстың негізгі мақсаты мемлекет пен бизнес арасындағы серіктестікті дамыту жөніндегі шараларды зерделеу болып табылады, олардың іске асырылуы шет мемлекеттерге мемлекеттік-жеке меншік серіктестік институтын тиімді қолдануға мүмкіндік береді. Зерттеу міндеттерін шешу үшін тарихи және салыстырмалы талдаудың, индукция мен дедукцияның жалпы ғылыми және жалпы экономикалық әдістері қолданылды. Шетел мысалында мемлекеттік-жекеменшік серіктестік жобаларын мемлекеттік қолдаудың әдістері талданады, оларды қолдану бизнес пен мемлекет арасындағы тиімді өзара әрекеттесуді қамтамасыз ете алады. Оларды Қазақстан экономикасында қолдану мүмкіндігі негізделген.

Түйін сөздер: мемлекет және бизнес, мемлекеттік-жекешелік әріптестік, шетелдік тәжірибе, инновация, әлеуметтік-экономикалық даму

Қазіргі әлемде мемлекетке өз міндеттерін орындауда көмек көрсете алатын әр түрлі әдістер өзекті бола түсүде. Бюджет тапшылығы жағдайында мемлекеттік органдар инфрақұрылымдық жобаларды іске асыру үшін бюджеттен тыс қаржыландыруды тартудың жаңа көздерін іздеуге жүгінуде. Осыған орай, мемлекеттік-жекеменшік әріптестік қағидаттарына негізделген жобалар мемлекет үшін ерекше қызығушылық тудырады.

Белгілі бір елдегі МЖӘ-нің танымал болуы үкіметтің жеке инвесторлармен өзара іс-қимылтының модельдеріне және заңнаманың қатаңдығына байланысты. Серіктестік тетігі шағын және орта жобаларда МЖӘ қолдануға мүмкіндік беретін Англо-Саксон құқықтық жүйесі елдерінде кеңінен таралған. Концессиялық келісім, әдетте, әкімшілік келісім ретінде квалификацияланған Франция сияқты континенталды Еуропаның кейір елдерінде, МЖӘ, керісінше, үлкен жобаларға әсер етеді және білім, ғылым және медицина саласында кең таралмайды.

Әлемдік тарих мемлекеттік-жеке жобаларды ұйымдастырудың мысалдарына бай. Кейір елдер бұрыннан бері мемлекеттік-жеке меншік серіктестіктің (МЖӘ) мүмкіндіктерін толық бағалаған. Көптеген елдерде МЖӘ сипаттамаларын зерттеу, оны жылжыту және жетілдіру бойынша халықаралық институттар бар. Оларға мыналар жатады:

- Мемлекеттік-жеке меншік әріптестіктің Еуропалық орталығы
- АҚШ мемлекеттік-жеке меншік әріптестік жөніндегі ұлттық кеңес

Сонымен қатар, халықаралық деңгейде де, жекелеген аймақтар деңгейінде де кәсіпкерлікіті дамыту мәселелерімен айналысадын көптеген даму институттары бар. Олар сонымен бірге МЖӘ дамыту мәселелеріне көп көніл бөледі.

Мұндай құрылымдардың негізгі күш-жігери көлік, арнағы және энергетика саласындағы жобаларды қолдауға бағытталған. Әуе және ғарыш зымыран жобаларына ерекше назар аударылады. Кейір институттар ауыл шаруашылығы, кеме жасау, металлургия және т.б. салалардағы жобаларды қаржыландырады.¹

¹ Андрианов В. Д. Институты развития и их роль в реализации проектов государственно-частного партнерства. Департамент стратегического анализа и разработок государственной корпора-

Бірқатар елдерде өмір сүру деңгейінің өсуіне және белгілі бір психикалық көзқарастардың қалыптасуына байланысты дәстүрлі қоғамдық тауарлар мен қызметтерді саудың сипаты өзгеруде. Тұрғындар классикалық қоғамдық тауарлардың – білім беру, денсаулық сақтау, тұрғын үй-коммуналдық шаруашылық, мәдениет - бір бөлігін, немесе толықтай өз бетінше төлеуді қалайды, яғни оларды жеке тауарлар деп санайды. Осыған байланысты, мемлекеттің егемендігі қоғамдық тауарлармен қамтамасыз ету проблемасынан, олардың жеткіліктілігі мен тиісті сапасына кепілдік беруге көшуде.

Әлемдік тәжірибе көрсетіп отыргандай, мемлекет қаншалықты дамыған болса, МЖӘ жобаларының құрылымында әлеуметтік бағыттар маңызды болады.

Әлеуметтік қорғау деңгейі онша дамыған, өмір сүру ұзақтығы қысқа, инфрақұрылымы нашар дамыған елдерде басты назарды жол құрылышы, электр энергетикасы саласындағы жобаларға аудару қажет. Мұндай құрылым негізінен түсінікті - экономикалық дамудың жеткіліксіз деңгейіне ие мемлекет, көбінесе негізгі оның стратегиясындағы басты назар экономиканың әр түрлі салаларын дамытуға бағытталған.

Бір жағынан, МЖӘ-нің танымалдығы қоғамдық пікірге, халыққа салық салу деңгейіне және мемлекеттің олардың халыққа қызмет көрсетудегі рөлі туралы көзқарастарына байланысты. Белгілі әлеуметтік бағыттарға елдерде (Германия, Швеция, Финляндия) халық мемлекеттік салықтардың жоғары деңгейінің төлемі ретінде үкімет көлік, білім беру, медициналық қызметтер және т.б. қызметтердің көп бөлігін ұсынады деп күтеді. Бұл елдердегі МЖӘ жобалары қоғам тарапынан үлкен қарсылыққа кезігеді.

Азаматтардың жеке бастамасы мен бәсекелестігі неғұрлым жоғары болатын және табыс пен қосалқы салықтардың деңгейі төмен елдерде (Ұлыбритания, Ирландия, АҚШ, Австралия) мемлекеттік қызметтің көп бөлігін мемлекеттік бақылау аясында жеке кәсіпкерлік қамтамасыз етеді. Бұл елдерде МЖӘ дамып келеді, өйткені азаматтар олардың бағасына байланысты жеткізуші мен қызметтердің сапасын таңдау мүмкіндігін қолдайды.

Әр түрлі елдердегі МЖӘ жобаларын жүзеге асырудың ерекшеліктерін және олардың дамуындағы мемлекеттің рөлін қарастырайық.

Еуропада МЖӘ жобаларының көлемі мен саны бойынша көшбасшы ретінде Ұлыбритания танылады. Мемлекеттік-жекеменшік серіктестіктің сәтті тәжірибесі туралы айтастын болсақ, сарапшылардың көпшілігі Ұлыбританияға бірінші орынды береді. Ұлыбритания жобалардың жалпы саны бойынша және әртүрлі салалардағы МЖӘ қамту бойынша көшбасшы. Дәл осы елде алғашқы жеке түрмелер пайда болды.

Ұлыбритания – мемлекеттік-жеке меншік әріптестік туралы заң шығарған алғашқы елдердің бірі. Бұған алғашқы қадам ретінде 1992 жылы «Жеке қаржылық бастама» (PFI) деп аталатын арнайы тұжырымдаманың қабылдануы болды. Оның мәні келесідей болды: мемлекеттік инфрақұрылым объектілерін салу, қайта құру және пайдалану функциялары жеке компанияларға берілді².

Бұл келесі сипаттамаларға ие британдық МЖӘ моделінің пайда болуын білдірді:

- Мемлекеттік серіктес жеке тараптың шығындарын өтеу және нысанды пайдалануға бергеннен кейін пайда мөлшерлемесін қамтамасыз ету міндетін өзіне алды;

- Мемлекет бюджеттен тұрақты төлемдер жасады.

Бұл тұжырымдама 2008 жылы әлемдік дағдарыс басталғанға дейін сәтті болды. Содан кейін көптеген жобалар қаржыландырудың болмауына байланысты тоқтатылды.

Ұлыбританияда жекеменшік-мемлекеттік «Partnerships UK» компаниясы 2001 жылдан бастап жобаларды және оларды іске асыру нәтижелерін бағалайды, МЖӘ мо-

ции «Банк развития и внешнеэкономической деятельности» (Внешэкономбанк). URL: http://www.pppinrussia.ru/userfiles/upload/files/events/kafedra_2011/12.pdf (дата доступа - 01.02.2020)

² Фадюшин И.С. Международный опыт развития ГЧП // Международный научно-исследовательский журнал. Выпуск №4(82) Апрель 2019. URL: <https://research-journal.org/economical/mezhdunarodnyj-opyt-razvitiya-gchp/> (дата доступа – 17.01.2020)

дөлжнің әзірлейді, келісім шарттарды стандарттаумен айналысады, келісімшарттар жасайды, серкестікті дамыту туралы келісімдерге қол қояды немесе бірлескен мемлекеттік-жеке серкестік орнатады, келісімдерді мерзімі аяқталғанға дейін назарда ұстайды, жобаларды іске асыру кезеңінде жергілікті билік органдарымен ынтымақтастық жасайды. «Partnerships UK» компаниясымен бір мезгілде, қазынашылық оның мемлекеттік негізін қамтамасыз ету мақсатында Консультативтік қеңесті құрды. Ұлыбританиядағы PFI мемлекеттік бағдарламаларын бағалау бойынша негізгі мемлекеттік органы ретінде Ұлттық қаржылық-ревизиялық басқарма танылады (NAO). Оған парламенттің тапсыруы бойынша мемлекеттік шығыстарға тексеру жүргізу тапсырылған. Бөлімде қажетті штат бар (580 адам) және тандалған жобалардың бағасы мен сапасына, мемлекеттік сатып алу саясатына сәйкестігін тексереді, сонымен қатар мемлекеттік қаражатты жұмсау тиімділігінің деңгейін бағалайды. Жыл сайын департамент парламент үшін жалпы мемлекеттік сатып алудың бағасы мен сапасын, оның ішінде PFI бағдарламалары аясында жүзеге асырылатын жұмыстарды бағалау туралы 60 есеп дайындаиды.

Ұлыбританияда жеке қаржылық бастама (PFI) бағдарламасы аясында іске асырылатын МЖӘ жобаларының құны елдегі жалпы мемлекеттік инвестициялардың 1/4 бөлігін құрайды. Есептеулер бойынша МЖӘ іске асыру бюджет шығыстарының шамамен 17% көлемінде үнемделуін қамтамасыз етті, бұл салықтарды төмендетуге немесе көтермеуге мүмкіндік береді³.

Дағдарыс жағдайында Ұлыбритания осы бағдарлама аясында жүзеге асырылатын жобаларға көзқарасын қайта қарастырды. Оларды іске асырудың тәжірибесі бағдарламаның кейбір ерекшеліктері баяу және ұзақ қаржыландыру процестеріне, келісімшарттардың жеткіліксіз икемділігіне, сондай-ақ жобаларды қалыптастыру кезінде ашықтықтың жеткілікісі болуына және жеке серкестердің артық пайдалына байланысты тиімсіз шешімдерге әкелетіндігін көрсетті. Сонымен қатар, соңғы жылдары келісімшарттың орташа бағасының тұрақты өсу тенденциясы байқалады. Ірі жобаларды есептемегендеге (Ла-Манш және Лондон метросының астында туннель салу), соңғы 15 жылдағы келісімшарттың орташа бағасы 50 миллион фунт стерлинг болды⁴ [3].

Айта кету керек, бірінші кезектегі инвесторлар ретінде Ұлыбритания үкіметі айтартықтай қаржылық ресурстарға ие сақтандыру және зейнетакы қорларына ерекше көніл бөледі. Сонымен қатар, уақыт өткен сайын мемлекеттік кепілдемелер жиі қолданыла бастады. Нәтижесінде PFI-дегі өзгерістер PF2 деп аталатын жаңа модельдің пайда болуына әкелді.

PF2 ерекшеліктері мыналарды қамтиды:

- бюджеттің тиімділігін арттыру;
- ашықтықты қамтамасыз ету үшін мемлекет жобаларға миноритарлық инвестор болуға тырысады (30% -дан аспайды);
- келісімдерде нақты көрсетілген тәуекелдерді бөлу;
- сатып алуды орталықтандыру;
- қарыз капиталына қол жеткізуіді жөнілдетеу.

PF2 моделі бойынша жасалған алғашқы бағдарламалардың бірі 2011 жылы қабылданған Мектептерді басымдықпен салу бағдарламасы болды. Жоба құны 4,4 миллиард фунт стерлингке бағаланады, ал осы бағдарламаға кірген мектептердің жалпы саны 537 құрайды. Бағдарлама 2021 жылы аяқталады деп жоспарлануда.

³ Под ред. Марковской Е.И.-GR. Взаимодействие бизнеса и органов власти. Учебник и практикум для бакалавриата и магистратуры-М.:Издательство Юрайт,2019-304-Бакалавр и магистр. Академический курс-978-5-9916-8762-1: -Текст электронный // ЭБС Юрайт - <https://biblio-online.ru/book/gr-vzaimodeystvie-biznesa-i-organov-vlasti-433915>

⁴ Там же.

Қазіргі уақытта Ұлыбритания үкіметі мемлекет пен жеке бизнес арасындағы өзара әрекеттесудің келесі негізгі формаларын анықтайды:

1) акционерлеу – аралас кәсіпорындарды құру немесе мемлекеттік компания акцияларының бір бөлігін сату жолымен мемлекеттік меншікті жеке кәсіпкерліктің қолына беру;

2) жеке қаржылық бастама – мемлекеттік және жеке серіктестер арасында мемлекеттік меншікті салу, қаржыландыру, басқару, пайдалану туралы ұзақ мерзімді шарттар жасасу;

3) аутсорсинг – мемлекеттік функцияларды бизнеске беру.

Айта кету керек, МЖӘ британдық моделінің бір ерекшелігі – МЖӘ туралы бірыңғай заңның болмауына байланысты әр жоба үшін келісім-шарт түрін таңдау еркіндігі. Алайда, барлық инвестициялық жобаларды МЖӘ-ге жатқызуға болмайды, себебі белгілі бір алгоритм мен бірқатар талаптар бар, олардың негізгі ережелері мемлекеттік сатып алу ережелерімен реттеледі.

Қазіргі уақытта басты назар жобаның экономикалық тиімділігіне, оның пайдасы мен қауіпперіне аударылады.

Осылайша, Ұлыбританияның тәжірибесін біржақты бағалау мүмкін емес. Әрине, көптеген оң мысалдар бар – Уайт аралында қалдықтарды өндеуді басқарудың интеграцияланған жүйесін құру, Суррейде қарттар үйінің құрылышын жүргізу. Алайда, соңғы жылдары жеке бастамаларды қолдау бағдарламасы мұндай жобалардың мемлекет үшін қымбат болуымен байланысты сынға алына бастады.

Францияда да мемлекеттік-жеке меншік серіктестіктің бай дәстүрі бар. Ол МЖӘ саласындағы әлемдік көшбасшылардың бірі болып табылады, жобаларды басқару және инвесторларды, оның ішінде аймақтық және муниципалды инфрақұрылым салаларына тарту бойынша үлкен тәжірибеге ие.

МЖӘ дамытудың француздық үлгісінің ерекшелігі – мемлекет мемлекеттік жобаларды жүзеге асыру процесіне жеке инвесторларды тарту үшін бірлескен кәсіпорындар болып табылатын аралас экономикалық қоғамдастықтарды (8ЕМ) құруда. Мұндай кәсіпорынды құрудың міндетті шарты – мемлекеттік немесе жергілікті басқару органдарының жарғылық капиталдағы үлесі 50-ден 85%-ға дейін болуы. 8ЕМ аралас экономикалық қоғамдастықтарының төмендегідей құқықтары бар:

- құрылыш және қайта құру саласындағы қызметті жүзеге асыру;
- өндірістік сипаттағы объектілерді басқару;
- оларға берілген мемлекеттік қызметтерді көрсету функцияларын орындау.

8ЕМ механизмін қолданудың ерекшелігі – жеке капитал географиялық түрғыдан шектелмеген, яғни жобаға кәсіпорын құрылған аймақтан немесе муниципалитеттен тыс инвесторлар қатыса алады. Бұл тәсіл француз компанияларын өз қызметінде мемлекеттік-жекеменшік серіктестік тетіктерін қолданатын шетелдік фирмалар арасында көшбасшылардың біріне айналдыруды. Сонымен қатар, Франция «базалық» англо-американдық модельден бірнеше маңызды тәсілдермен айтартықтай ерекшеленетін МЖӘ концессияларын белсенді қолданады. Мысалы, Франция заңдары бойынша концессионердің концессияға берілген коммуналдық немесе мемлекеттік мүлікті жекешелендіруге тыйым салынады және де концессионерге концессияны әзірдеу және инфрақұрылым обьектілерін құру немесе модернизациялау және оларды пайдалану үшін қажетті шараларды орындау тапсырылған кезде концессияның кешенде сипаты қамтамасыз етіледі¹⁵.

Бұл елде жергілікті заңнамаға сәйкес бірнеше келісімшарт түрлері қолданылады:

- серіктестік келісімшарттар;
- әкімшілікпен ұзақ мерзімді жалдау шарты;
- ауруханалармен ұзақ мерзімді жалдау шарты;
- мемлекеттік мүлікті уақытша пайдалануға рұқсат;

¹⁵ Priority School Building Programme: overview [Электронный ресурс]. URL: data доступа – 10.03.2020

- келісімшарт мерзімі аяқталғанға дейін сатып алу құқығымен мемлекеттік мүлікті үақытша пайдалануға рұқсат (лизинг).

МЖӘ Ұлыбритания мен Франциядан басқа инвестициялық жобаларды жүзеге асыру нысаны ретінде, әсіресе Германияда қолданылады. Сонымен қатар, бұл елде МЖӘ қолданудың негізгі бағыттарының бірі ақпараттық-коммуникациялық технологиялар (АКТ) саласы болып табылады. Германияда АКТ-ны дамыту саласындағы мемлекеттік-жеке меншік серіктестік ұлттық экономиканы индустриялық сатыдан ақпараттық трансформациялау процесінде үлкен рөлге ие. МЖӘ қатысушыларының рөлдері келесідей бөлінеді: үкімет заңнамалық актілерді қабылдау және ынталандыруши экономикалық саясат жүргізу арқылы АКТ-ны дамыту үшін жағдай жасайды, ал жеке сектор АКТ саласындағы ғылыми-зерттеу жұмыстарына, отандық экономикаға және сыртқы сауда операцияларына АКТ енгізуді қамтамасыз етеді.

Германиядағы мемлекеттік-жекеменшік серіктестікті дамыту тұжырымдамасының негізі федералды жерлер деңгейінде де, федералды деңгейде де жұмыс істейтін МЖӘ қолдау орталықтарының тармақталған инфрақұрылымын құру болып табылады. Федералды деңгейде мұндай орталық – OPP Deutschland AG (Partnerschaften Deutschland) 2008 жылты қарашада құрылды. Ол Федералды Қаржы министрлігі мен Қолік және құрылыш министрлігінің қолдауымен төуелсіз консалтингтік компания болып табылады.

Германияда қолданылатын негізгі МЖӘ модельдері:

1) алушының моделі (Е моделі). Бұл жағдайда жеке мердігер кейіннен мемлекеттік орган пайдаланатын жылжымайтын мүлік сияқты өзіне тиісті жер участесінде жобаны, құрылышты және қаржыландыруды жүзеге асырады. Шарт аяқталғаннан кейін жер участесіне меншік құқығы мемлекетке өтеді. Мердігердің табысы мемлекеттің тұрақты төлемдерінен, соның ішінде жер үшін төлемдерден, сонымен қатар пайда алу үшін мүмкін қосымша төлемдерден алынады;

2) иелік етушінің моделі (I моделі). Нысанды жобалау, салу және қаржыландыруды жеке мердігер жүзеге асырады. Мысалы, мемлекет меншігіндегі жер участесіне жылжымайтын мүлік құрылышы немесе мемлекет меншігіндегі жол салу. Мердігердің кірісі мемлекет тараپынан тұрақты төлемдер есебінен пайда болады;

3) лизинг моделі (L моделі). Бұл жағдайда мердігер мекеменің құрылышын жүргізіп қана қоймай, оны басқарады. Сонымен қатар, келісім-шартта келісімшарт мерзімі аяқталған кезде мемлекет тараپынан нысанды сатып алу мүмкіндігі қарастырылған. Алайда, жалдау мерзімін ұзарту мүмкіндігі де қарастырылуы мүмкін. Мердігерге келісімшарт мерзімінде мердігерге жалдау (лизинг) төлемдері төленеді, оған құрылышы шығындары мен амортизация, сондай-ақ келісімде белгіленген пайда мөлшері кіреді;

4) жалдау моделі (M моделі). Бұл жағдайда мердігер нысанды жобалауды, құрылышты және басқаруды жүзеге асырады. Бұл модель лизинг моделінен мүлікті сатып алу құқығының жоқтығымен ерекшеленеді. Жалға алу төлемдері бұл жағдайда мүлікті пайдалану және нысанды басқару (персоналды басқару, байланыс және т.б.) үшін төлемдерді қамтиды;

5) концессиялық модель (K моделі). Жеке серіктес нысанды жобалау, салу немесе қайта құру, содан кейін осы объектіні пайдаланушыларға белгілі бір қызметтерді ұсыну міндеттін өзіне алады. Бұл жағдайда мердігердің кірісін қалыптастыру пайдаланушылардың тікелей қаржаты есебінен жүзеге асырылады (кіру жарнасы, кедендік төлем, тұрақ ақысы, жол ақысы). Қосымша төлемдер мемлекеттен де алынуы мүмкін;

6) бірлескен кәсіпорын модель (С моделі). Мемлекет және жеке серіктес нысанның құрылышы мен пайдалануын бірлесіп жүзеге асырады. Бұл жағдайда, әдетте, басқа келісімшарттық модельдердің жиынтығына қол жеткізіледі⁶.

⁶ Банк данных проектов ГЧП Германии Projektdatenbank [электронный ресурс]. URL: www.ppp-projekt-datenbank.de/fileadmin/user_upload/Downloads/PPP-Modelle.pdf

Қазіргі уақытта Германияда МЖӘ негізінде бірнеше жоба жүзеге асырылуда, олар әлі де пилоттық жобалар болып саналады, олардың тек аз бөлігі ғана белсенді іске асырылуда. Алайда, Германия экономикасындағы МЖӘ-нің сәттілігіне қарамастан, инвестициялық саясаттың бұл формасы басым болды деп айтуда әлі ерте.

Басқа дамыған Еуропа елдерінде, мысалы, Швейцарияда, МЖӘ жобаларын жүзеге асыру тәжірибесі АҚШ пен Ұлыбританиядағыдан емес. МЖӘ жобаларын іске асыру осы бір мемлекет үшін өзіндік МЖӘ жобаларының тез таралуына байланысты болашағы бар үдеріс саналады. Швейцарияда мемлекеттік-жекеменшік серіктестік тетіктерін қолданудың ең көрнекі мысалдары – бұл қарапайым азаматтар (ерікті көмекшілер ретінде) қатыса алатын мемлекеттік және жеке бизнеске пайдасы тиетін үәкілетті инфрақұрылымдық кәсіпорындар (мысалы, жеке теміржолдар), бірлескен кәсіпорындар, бірлестіктер мен қорлар.

Данияда әлеуметтік тұрғын үй құрылышы жобаларын қаржыландыру МЖӘ қағидаттары бойынша жүзеге асырылады: жергілікті билік салушыға 50 жыл ішінде қайтарылатын мемлекеттік пайызыз несие береді.

Канада федералды құрылымы бар мемлекет болғандықтан, бұл елде МЖӘ дамуы 1980 жылдары провинциялық деңгейде басталған. Бұл бағыттың дамуына Онтарио, Британдық Колумбия, Альберта және Квебек провинциялары ерекше үлес қости.

Мысалы, Онтарио штатында МЖӘ бағдарламаларын жүзеге асырумен мемлекеттік инфрақұрылымдық корпорация айналысады. 2006-2014 жылдар аралығында ол Онтарионың инфрақұрылымдық инвестиациялық бағдарламасын іске асырды, оның құны шамамен 96,7 миллиард долларды құрады. Айта кету керек, бағдарламаның экономикалық тиімділігі тәмендегідей болды:

- нақты ЖІӨ-ге қосқан үлесі орташа есеппен жылына 11,3 млрд. долларды құрады.
- корпоративтік кіріс жылына 2,2 млрд долларға өсті;
- жұмыссыздық деңгейі қысқарды;
- қосымша салық түсімі 16,7 млрд. долларды құрады;
- 166 мың жаңа жұмыс орны ашылды⁷.

Ұлттық деңгейде Канаданың инфрақұрылым департаменті және Канада мемлекеттік-жеке серіктестік кеңесі маңызды рөл атқарады. Соңғысының негізгі міндеттері ақпараттық кеңес беру, сараптама және МЖӘ-нің озық тәжірибелерін тарату болып табылады, ал МЖӘ қорынан қаражат белуге Канаданың Инфрақұрылым департаменті қатысады.

МЖӘ қоры әр түрлі салалардағы МЖӘ жобаларын жүзеге асыруда аймақтық және жергілікті өзін-өзі басқаруды қолдау құрапдарының бірі болып табылады. Қаржыландыру бірнеше жолмен жүзеге асырылады, ал қаражатты белу конкурстық негізде жүзеге асырылады. Айта кету керек, Қорға қолдаудың максималды мөлшері жобаның жалпы құнынан 25% аспауы керек. 2018 жылдың қор бүкіл ел бойынша 25 түрлі жобаларға қолдау көрсетті. Жобалардың жалпы құны 6 миллиард доллардан асады, қордан салынған инвестициялар шамамен 1,3 миллиард долларды құрады⁸.

Қазіргі уақытта Канадада жалпы құны 136 миллиард доллардан асатын 282 МЖӘ жобасы жүзеге асырылуда. Ең кең таралған жобалар деңсаулық сақтау (99), көлік (79) және сумен жабдықтау (20) салаларында жүзеге асырылуда. Осыған қарамастан, МЖӘ саласындағы ең өршіл жобалардың бірі энергетика саласында жүзеге асырылуда: бұл Онтариондағы «Брюс Пауэр» энергетикалық атом электр стансасын салу жобасы. Жобаның жалпы құны 23 миллиард долларға бағаланады, бұл Канада тарихындағы ең үлкен жобаның бірі. Барлық операциялық және нарықтық тәуекелдер провинциядан «Брюс Пауэр» компаниясына берілді.

⁷ Под ред. Марковской Е.И.-GR. Взаимодействие бизнеса и органов власти.

⁸ Банк данных проектов ГЧП Германии Projektdatenbank [электронный ресурс]. URL: www.ppp-projektdatenbank.de/fileadmin/user_upload/Downloads/PPP-Modelle.pdf (дата доступа - 01.17.2020)

Канада үшін «жасыл экономика» жобалары ерекше рөл атқарады. Сонымен, Британдық Колумбия провинциясында өндірістік қалдықтар көмілетін орындардан құрылған жылу электр станциясы бар. Ол осы қалдықтар шығаратын газда жұмыс істейді. Бұл тәсіл өндірістік қалдықтарды өртеуден гөрі экологиялық таза. Британдық Колумбияның дамуындағы негізгі үйымдардың бірі «BC Hydro» компаниясы жобалау, салу және пайдалану жұмыстарымен айналысқан. Жеке инвестициялар шамамен 10 миллион долларды құрады, ал компания олардың қайтарымын электр және жылу энергиясын сату арқылы жүзеге асырады. Полигон орналасқан жердегі қоғамдық серіктес қала бюджетінің кірісінің 10% алады. Сондай-ақ, ол станцияны жұмыс істеуіне қажетті қалдықтарды жеткізуге кепілдік береді.

2018 жылы МЖӘ жобаларының жалпы құны бойынша көшбасшы 5,1 млрд еуро көрсеткішімен Турция болып табылады, бұл 2017 жылмен салыстырғанда (6 млрд евро) аз. Сонымен қатар Францияда жобалардың ең көп саны іске асырылды – бірден 15 жоба қаржылық жабылу кезеңінен өтті (1-суретті қараңыз).

Сурет 1. Европа МЖӘ елдері бойынша жобаларының жиынтық құны және саны (2018 ж.).⁹

Айта кету керек, кем дегенде 2 жоба бес елде, ал кем дегенде 1 жоба он елде жүзеге асырылды. Сонымен бірге Ұлыбританияның салыстырмалы турде арзан шығынмен (500 миллион еуродан төмен) шамамен 8 МЖӘ жобасын жүзеге асыра алғаны ерекше назар аударады.

Жалпы, халықаралық тәжірибеге сәйкес мемлекет жеке кәсіпкерлікпен серіктестік саласында реттеушілік қызметті үш бағытта үйымдастырады. Біріншіден, ол жалпы қоғаммен және нақты мемлекеттік органдармен іскерлік қарым-қатынас жасайтын стратегия мен қағидаларды өзірлейді. Екіншіден, серіктестік жобаларын өзірлеу және іске асыру үшін институционалды орта қалыптастырады. Үшіншіден, ол мемлекеттік-жекеменшік серіктестікі үйымдастыруға және басқаруға, оның нысандары мен әдістерін, сондай-ақ нақты тетіктерді жасауға тікелей қатысады.

Мемлекет атынан МЖӘ саласындағы бақылау және реттеу функцияларын тиісті министрліктер мен ведомстволар немесе арнайы уәкілдепті органдар жүзеге асыра

⁹ Фадюшин И.С. Международный опыт развития ГЧП // Международный научно-исследовательский журнал. Выпуск №4(82) Апрель 2019. URL: <https://research-journal.org/economical/mezhdunarodnyj-opyt-razvitiya-gchp/> (дата доступа – 17.01.2020).

алады. Сонымен қатар, мемлекет серіктестіктері дамытылатын экономиканың әрбір саласы үшін арнайы агенттіктер құра алады, көп жағдайда олар концессиялар болып табылады (мысалы, Польшада тиісті институционалдық құрылымдар автомобильдер, теміржолдар, электр энергетикасы, орман шаруашылығы және басқалары үшін бөлек құрылды).

Соңғы уақытқа дейін қазақстандық заңнамада тек бір МЖӘ құралы – концесия қарастырылған еді. Халықаралық тәжірибелі қолдана және өз тәжірибесін жинақтай отырып, мемлекет жаңа МЖӘ модельдерін әзірлеуді, МЖӘ нарығын кеңейтуді, қаржыландырудың жаңа көздерін ынталандыруды және тәуекелдерді есептеу жүйесін жетілдіруді қамтитын келесі деңгейге көтерілді. 2015 жылдың қазан айында қабылданған жаңа заңнаманың арқасында мемлекеттік-жеке меншік әріптестік жаңа құшке ие болды: бүгінгі таңда заңнама тек концессияларды ғана емес, сонымен бірге МЖӘ келісімшарттарының кең ауқымын алуға мүмкіндік береді. Мысалы, Оңтүстік Кореяда кеңінен қолданылатын ВТО келісім-шарты (нысанды салу, нысанды мемлекеттік меншікке беру, нысанды басқару), Түркияда кең таралған нысанды басқару (нысанды салу және басқару), DBFO (жобалау, құрылыш, қаржыландыру және батыс елдерінде қолданылатын объектілерді басқару), қызмет көрсету, жалдау шарты және т.б. Аймақтық және салалық жол карталарын әзірлеу бойынша жұмыс жүргізілуде, оған сәйкес облыстар мен қалалардың мемлекеттік органдары МЖӘ жобаларын іске асырады. Қаржыландырудың жаңа көздерін ынталандыру тетіктері әзірленуде. Әрине, біздің нарықта МЖӘ жобаларын сәтті іске асырудың оңай жолы жоқ, бірақ процесс басталды, сондықтан мемлекет пен бизнестің қолдауымен МЖӘ біздің елімізде оң дамитын болады.

Әдебиеттер тізімі

1. Андрианов В. Д. Институты развития и их роль в реализации проектов государственно-частного партнерства. Департамент стратегического анализа и разработок государственной корпорации «Банк развития и внешнеэкономической деятельности» (Внешэкономбанк). URL: http://www.pppinrussia.ru/userfiles/upload/files/events/kafedra_2011/12.pdf (дата доступа: 01.02.2020)
2. Фадюшин И.С. Международный опыт развития ГЧП // Международный научно-исследовательский журнал. Выпуск №4(82) Апрель 2019. URL: <https://research-journal.org/economical/mezhdunarodnyj-opyt-razvitiya-gchp/>
3. Под ред. Марковской Е.И.-GR. Взаимодействие бизнеса и органов власти. Учебник и практикум для бакалавриата и магистратуры – М.: Издательство «Юрайт», 2019-304-Бакалавр и магистр. Академический курс-978-5-9916-8762-1: -Текст электронный // ЭБС «Юрайт» - <https://biblio-online.ru/book/gr-vzaimodeystvie-biznesa-i-organov-vlasti-433915>
4. Priority School Building Programme: overview [Электронный ресурс] – URL:<https://www.gov.uk/government/publications/psbp-overview/priority-school-building-programme-overview>
5. Банк данных проектов ГЧП Германии Projektdatenbank [электронный ресурс]. URL: www.ppp-projektdatenbank.de/fileadmin/user_upload/Downloads/PPP-Modelle.pdf

References

1. Andrianov V. D. Instituty razvitiya i ikh rol' v realizatsii proyektov gosudarstvenno-chastnogo partnerstva. Departament strategicheskogo analiza i razrabotok gosudarstvennoy korporatsii «Bank razvitiya i vnesheekonomicheskoy deyatel'nosti» (Vneshekombank). URL: http://www.pppinrussia.ru/userfiles/upload/files/events/kafedra_2011/12.pdf
2. Fadyushin I.S. Mezhdunarodnyj opyt razvitiya GCHP // Mezhdunarodnyj nauchno-issledovatel'skiy zhurnal. Vypusk №4(82) Aprel' 2019. URL: <https://research-journal.org/economical/mezhdunarodnyj-opyt-razvitiya-gchp/>

3. Pod red. Markovskoy Ye.I.-GR. Vzaimodeystviye biznesa i organov vlasti. Uchebnik i praktikum dlya bakalavriata i magistratury-M.:Izdatel'stvo Yurayt,2019-304-Bakalavr i magistr. Akademicheskiy kurs-978-5-9916-8762-1: -Tekst elektronnyy // EBS Yurayt - <https://biblio-online.ru/book/gr-vzaimodeystvie-biznesa-i-organov-vlasti-433915>
4. Priority School Building Programme: overview [Elektronnyy resurs] – URL:<https://www.gov.uk/government/publications/psbp-overview/priority-school-building-programme-overview>
5. Bank dannykh projektov GCHP Germanii Projektdatenbank [elektronnyy resurs]. URL: www.ppp-projektdatenbank.de/fileadmin/user_upload/Downloads/PPP-Modelle.pdf

FOREIGN EXPERIENCE IN THE DEVELOPMENT OF PUBLIC-PRIVATE PARTNERSHIPS

Ormanbekov Abdykalyk Orynbasarovich, Senior Lecturer of the Scientific and Educational Department “Public Administration” of NJSC Narxoz University, 050035, Republic of Kazakhstan. Almaty, st. Zhandosova 55, e-mail: abdykhalyk.ormanbekov@narxoz.kz

Annotation. The article examines foreign experience in the implementation of public-private partnership mechanisms. In the context of budget deficits, government agencies are resorting to the search for new sources to attract extrabudgetary funding for the implementation of infrastructure projects. In this regard, projects based on the principles of public-private partnership will be of particular interest to the state. The main goal of the work is to study measures to develop partnerships between the state and business, the implementation of which allows foreign countries to effectively apply the institution of public-private partnership. To solve the research problems, general scientific and general economic methods of historical and comparative analysis, induction and deduction were used. On the example of foreign countries, the methods of state support for public-private partnership projects are analyzed, the use of which can provide more effective interaction between business and the state. The possibility of their application in the economy of Kazakhstan is justified.

Keywords: state and business, public-private partnership, foreign experience, innovation, socio-economic development.

ЗАРУБЕЖНЫЙ ОПЫТ РАЗВИТИЯ ГОСУДАРСТВЕННО-ЧАСТНОГО ПАРТНЕРСТВА

Орманбеков Абыдкалык Орынбасарович, старший преподаватель научно-образовательного департамента «Государственное управление», НАО «Университет Нархоз», Республика Казахстан, г. Алматы, ул. Жандосова 55, 050062, e-mail: abdykhalyk.ormanbekov@narxoz.kz

Аннотация. В статье исследован зарубежный опыт в сфере реализации механизмов государственно-частного партнерства. В условиях дефицита бюджетных средств, государственные органы прибегают к поиску новых источников, позволяющих привлечь внебюджетное финансирование для реализации инфраструктурных проектов. В связи с этим особый интерес у государства будут иметь проекты, основанные на принципах государственно-частного партнерства. Основной целью данной работы является изучение мероприятий по развитию партнерства государства и бизнеса, реализация которых позволяет зарубежным странам эффективно применять институт государственно-частного партнерства. Для решения задач исследования использовались общенаучные и

общеэкономические методы исторического и сравнительного анализа, индукции и дедукции. На примере зарубежных стран проанализированы методы государственной поддержки проектов государственно-частного партнерства, использование которых может обеспечить более эффективное взаимодействие бизнеса и государства. Обоснована возможность их применения в экономике Казахстана.

Ключевые слова: государство и бизнес, государственно-частное партнерство, зарубежный опыт, инновации, социально-экономическое развитие.

О РАЗВИТИИ ИНТЕГРАЦИОННЫХ ПРОЦЕССОВ В РАМКАХ ЕАЭС

Амиров Нурлан Кузембаевич, канд. юр. наук, ассоциированный профессор НОД «Право», НАО «Университет Нархоз», Республика Казахстан, г. Алматы, ул. Жандосова 55, 050035, e-mail: nurlan.amirov@narxoz.kz

Аннотация. В данной статье исследуются вопросы развития интеграционных процессов в рамках ЕАЭС, законодательной и иной поддержки развития торговых и производственных отношений Казахстана с другими странами ЕАЭС, обеспечения национальных интересов нашей страны через развитие равноправного и делового сотрудничества между странами ЕАЭС. По мнению автора, сотрудничество стран ЕАЭС имеет огромный потенциал и может благоприятно влиять на экономический рост Казахстана.

Ключевые слова: ЕАЭС, интеграция, экономическое сотрудничество, международное право, совместные предприятия, экономический рост.

19 мая 2020 г. на заседании лидеров стран ЕАЭС было принято решение отправить на доработку проект Стратегических направлений развития интеграции до 2025 г. Президент Казахстана Касым-Жомарт Токаев выступил с критикой проекта Стратегии развития ЕАЭС до 2025 г. По его словам, некоторые предложения, выдвинутые в документе, представляют собой «неуместное забегание вперед». Так, установление административной и уголовной ответственности за нарушения в таможенной сфере, сфере технического регулирования и прав потребителей на национальном уровне не соответствует принципу «разумной достаточности» ЕАЭС. «Это приведет к отторжению Стратегии национальным общественным мнением, поскольку Стратегия ограничит суверенные права правительств и парламента», – заявил Токаев.

Также глава Казахстана выступил против расширения полномочий ЕЭК. Он отметил, что наделение ЕЭК дополнительными компетенциями в вопросах здравоохранения, образования и науки «существенно меняет ее экономическую направленность». Негативной оценке подверглись и идеи участия Комиссии в двусторонних переговорах государств-членов с третьими странами по торгово-экономическим вопросам. «Сфера торговли услугами и инвестиций является национальной компетенцией», – подчеркнул Токаев¹.

Надо отметить правильную позицию нашей страны в таком вопросе, как стратегия дальнейшей интеграции в рамках ЕАЭС. Стратегия развития такого международного экономического союза, как ЕАЭС должна разрабатываться именно в экономическом плане, в вопросах экономического сотрудничества в разных сферах. Нельзя, чтобы экономический союз превратился в некую политизированную организацию. Европейский союз многие десятилетия шел к более тесной интеграции. У нас же еще не разрешены проблемы даже по организации свободной торговли товарами, работами и услугами. Пока не будет достигнута в полном масштабе свобода торговли между странами ЕАЭС, сложно говорить о других составных частях интеграции. Свободная торговля в рамках ЕАЭС не должна означать открытие рынков многих стран для товаров только из одной страны. Свободная торговля должна быть взаимовыгодной. Государства-члены ЕАЭС должны соблюдать принципы взаимности, национального режима, наибольшего благоприятствования и другие положения международного права. ЕАЭС должен опираться на основные принципы международного права, уважать государственный суверенитет всех его членов независимо от их военной, политической и экономической мощи. Имен-

¹ Токаев предложил скорректировать Стратегию развития ЕАЭС до 2025 года // информационно-аналитическое издание «Евразия.Эксперт». 19 мая 2020 г. URL: <https://eurasia.expert/tokaev-predlozhil-skorrektirovat-strategiyu-razvitiya-eaes-do-2025-goda/> (дата доступа: 07.07.2020).

но соблюдение принципов международного права способно расширить границы экономического сотрудничества в рамках ЕАЭС.

Евразийский экономический союз является одним из крупнейших мировых экономических образований, наибольшим интеграционным достижением ряда постсоветских республик. Само название говорит об экономической интеграции между странами, находящимися в европейской и азиатской частях евразийского континента. Созданию этого экономического союза предшествовали многие годы совместной работы, сближение позиций. Поэтому Стратегия развития ЕАЭС как важнейший документ необходима, но она не должна содержать одни только цели, принципы и нормы императивного характера. Стратегия не должна навязывать сторонам обязанности, ограничивать их суверенные права. Она, скорее, должна носить рекомендательный характер, предусматривать обязательство каждой страны-члена ЕАЭС не причинять своими действиями вреда развитию ЕАЭС.

Нефтяная война весной 2020 г. показала, что некоторые нефтедобывающие страны ЕАЭС не считаются с интересами своих союзников. Такого в Евразийском экономическом союзе не должно быть. Это очень большая проблема, которая требует разрешения. Сама Стратегия развития ЕАЭС и международно-правовые акты ЕАЭС должны предусматривать обязанность каждой страны ЕАЭС своими международными, политическими и экономическими действиями не причинять ущерба другим членам Союза. В целом нужна очень большая динамика в плане развития международного права ЕАЭС. Как мы видим, оно развивается очень тяжело, не предусматривает значительных изменений для стимулирования экономического сотрудничества. Развитие экономического сотрудничества между странами ЕАЭС идет гораздо медленнее, чем хотелось бы.

По данным Комитета по статистике Министерства национальной экономики РК, товарооборот Казахстана и России за 2019 г. составил 19,6 млрд долларов США. Это почти на 6% выше показателя января-декабря 2018 г. Экспорт Казахстана в Россию составил 5,6 млрд долларов (рост на 6,1%), импорт Казахстана из России — 14 млрд долларов (рост на 6,3%). В общем объеме внешнеторгового оборота Республики Казахстан на Российскую Федерацию приходится 20,5%.² То, что у Казахстана большая часть товарооборота приходится на Россию, и хорошо, и плохо. Хорошо, потому что две соседние страны имеют много общего, сообща развивают экономические отношения. Плохо то, что это означает недостаточное развитие торговых связей с другими странами, в том числе и с участниками ЕАЭС. Например, в 2018 г. в структуре товарооборота РК со странами ЕАЭС Россия занимала львиную долю — 91,8% (в 2017 году — 92,1%). На втором месте располагался Кыргызстан с удельным весом в 4,5%, товарооборот составил 0,9 млрд долларов США (+14,1% за год). В тройку лидеров вошла также Республика Беларусь — 3,6%, или 0,7 млрд долларов (+12,7% за год).³

Иметь в соседях такую мощную страну, как Россия и не пользоваться возможностями экономического сотрудничества недальновидно. Перспективы роста товарооборота между Россией и Казахстаном должны использоваться в полной мере. Например, товарооборот между США, Канадой и Мексикой в рамках соглашения USMCA (ранее Соглашение о североамериканской зоне свободной торговли — NAFTA) составляет около 1,2 трлн долларов.⁴ Соответственно и у нашей страны товарооборот с Россией должен быть намного больше, чем сейчас. И это направление должно поддерживаться специ-

² Товарооборот Казахстана и России за 2019 год // Официальный сайт торгового представительства Республики Казахстан в Российской Федерации. 21 февраля 2020. URL: <https://kaztrade.ru/news/tovarooborot-kazakhstan-i-rossii-za-2019-god.html> (дата доступа: 06.07.2020).

³ В товарообороте Казахстана с ЕАЭС 92% занимает Россия // Центр деловой информации Kapital.kz. 26 февраля 2019 г. URL: <https://kapital.kz/economic/76237/v-tovarooborote-kazakhstan-s-yeaes-92-zanimayet-rossiya.html> (дата доступа: 05.07.2020).

⁴ Северная Америка будет торговать по-новому // Интернет- портал «Независимая газета». 1 июля 2020 г. URL: https://www.ng.ru/world/2020-07-01/100_usa01072020.html (дата доступа: 05.07.2020).

альным государственным ведомством, постоянно мониториться. Необходимо также создание более благоприятных правовых условий. Конечно, есть Министерство торговли и интеграции. Возможно, следует расширить его полномочия. В рамках казахстанского правительства могло бы действовать специальное ведомство по развитию евразийской экономической интеграции, желательно, в статусе министерства. Нужны структуры, которые будут мониторить рост показателей экономического сотрудничества в рамках ЕАЭС, оперативно готовить предложения и проекты законов по развитию экономических отношений с различными странами ЕАЭС, изучать экономические возможности взаимодействия, оказывать прямую поддержку при налаживании отношений казахстанских предприятий и компаний стран ЕАЭС.

Если посмотреть структуру товарооборота между РК и РФ в 2019 г., то можно увидеть очень много перспектив для сотрудничества в области производства. В 2019 г. Казахстан импортировал из России различной промышленной продукции на 14 млрд долларов. Выделяются из общего числа машины, оборудование, транспортные средства, металлы и изделия из них, продукция химической промышленности и связанных с ней отраслей, минеральные и топливно-энергетические товары.⁵ Часть из этого импорта могла бы производиться в Казахстане совместными предприятиями. Россия обладает большим промышленным потенциалом. Казахстану было бы выгодно наладить создание совместных промышленных предприятий. Однако, законодательство нашей страны слабо поощряет создание совместных предприятий подобного рода. Надо предусмотреть значительные инвестиционные и налоговые преференции для таких предприятий на очень долгий срок. В случаях, когда речь идет о поощрении создания совместных промышленных предприятий, инвестиционные налоговые преференции должны применяться с использованием стимулирующих коэффициентов. Налоговый кодекс Казахстана, однако, не содержит подобных возможностей для кооперации иностранных и национальных инвесторов. Полагаем, что нельзя сразу же облагать налогами предприятия, которых у нас пока не было и которые только будут появляться, поэтому освобождение новых несырьевых производств от ряда налогов на долгий срок является назревшей проблемой.

Надо сказать, что наш потенциал для совместного промышленного и иного экономического сотрудничества очень большой. Казахстан мог бы развивать сотрудничество с РФ в вопросах аэрокосмической промышленности. Нашей стране нужно полномасштабно использовать российский научный потенциал космодрома «Байконур», потенциал российских предприятий и научных объединений в космической отрасли. В России есть инновационный центр Сколково. Как партнер по евразийской экономической интеграции Казахстан мог бы более масштабно использовать его возможности и потенциал. Россия имеет развитый военно-промышленный комплекс. Надо сказать, что сферы ВПК и строительства всегда служили основой или локомотивом экономического роста. Казахстанский ВПК мог бы более тесно сотрудничать с российским. В СМИ часто можно встретить сообщения об открытии российским ВПК военных заводов в других странах. Если в России готовы к такому сотрудничеству, готовы помочь нам, то почему нам не открывать при содействии России новые заводы. Это способствовало бы развитию смежных производств, дало бы мощный мультиплекционный эффект.

Наше налоговое законодательство в основном нацелено на взимание налогов. На самом деле взимание налогов должно быть чуть ли не на последнем месте. На первом месте среди задач налогового законодательства должны находиться всемерное развитие предпринимательской активности, поощрение массового проявления предпринимательской инициативы. Если кто-то только создает бизнес или осуществляет его без регистрации, не стоит его обвинять в незаконном предпринимательстве. Мы должны

⁵ Товарооборот между Россией и Казахстаном в 2019 году // 12 февраля 2020 г. URL: <https://ru.sputniknews.kz/infographics/20200212/12829821/tovarooborot-russia-kazakhstan-2019.html> (дата доступа: 05.07.2020).

бережно относиться к лицам, которые решили заняться бизнесом, но по каким-либо причинам его не зарегистрировали. Это предпринимательский потенциал страны. Его много не бывает. Его нельзя терять, нельзя наказывать за незаконное ведение предпринимательства. Если вскрылся факт незаконного предпринимательства, то надо зарегистрировать предпринимателя, вынести простое административное предупреждение или символический штраф. Большинство людей были бы рады начать собственное дело, однако многих волнует вопрос регистрации, уплаты налогов, существует боязнь больших штрафов и уголовного преследования за незаконное предпринимательство. Нельзя любые действия и начинания бизнесменов воспринимать как незаконное предпринимательство. Если мы хотим поднять экономику страны, то мы должны согласиться на всемерное поощрение предпринимательской активности в различных ее формах. Рост экономики должен обеспечиваться рыночными, а не административными методами. Мы даже в определенной мере должны согласиться с существованием теневой экономики. Мы должны быть лояльнее. Нельзя устраивать жесткое давление на теневую экономику. Она всегда будет существовать. Вопрос лишь в ее размерах. Необходимо законодательно сделать выгодным переход из теневой экономики в сферу официального ведения бизнеса. Это должно быть настолько выгодным, чтобы теневая сфера сама начала сокращаться.

Случившиеся в 2020 г. пандемия коронавируса и экономический кризис во многих странах мира еще раз обнажили серьезные проблемы, которые накопились в нашей экономике. В Казахстане были приняты масштабные меры по борьбе с их негативными экономическими последствиями. Однако эти меры не являются мерами экономического прорыва нашей страны. Прорывными для казахстанской экономики могут стать меры по усилению экономического сотрудничества в рамках ЕАЭС. Казахстану следует эффективнее использовать промышленный и производственный потенциал частных и государственных предприятий стран ЕАЭС, усиливать кооперацию с ними.

С учетом того, что коронавирус может быть активен еще многие месяцы, Казахстану нужно наладить тесное сотрудничество с российскими и белорусскими фармацевтическими предприятиями. Лето 2020 г. выявило проблемы с обеспечением населения обычными противовирусными и жаропонижающими препаратами. Казахстану следует наладить собственное расширенное производство этих препаратов, а также аппаратов искусственной вентиляции легких. В этом вопросе казахстанским предприятиям могли бы оказать большую помощь компании России, Беларуси и других стран. Деятельность таких компаний должна быть освобождена от всех таможенных пошлин, налогов и административных преград. Нельзя при появлении нового производства облагать его налогом. Производство медикаментов и медицинского оборудования должно полностью освобождаться от налогов. Это, возможно, приведет к частичному переводу в Казахстан такого производства из стран ЕАЭС и других стран. Национальное налоговое и инвестиционное законодательство РК должно сыграть свою роль в плане обеспечения экономического роста, развития различных отраслей экономики.

Ход истории доказывает, что многие страны в мире добились значительных экономических успехов благодаря развитию в рамках того или иного экономического союза. Для примера можно взять страны Восточной Европы, которые ранее входили в СЭВ, а позже влились в состав ЕС. Многие из них добились экономического роста благодаря развитию различных отраслей экономики, кооперации со странами Западной Европы. Также в качестве примеров можно привести ряд таможенных союзов и зон свободной торговли. Благодаря им вырос экономический потенциал некоторых стран Азии, обеих Америк. В рамках ЕАЭС есть одна страна, которая по максимуму использует все возможные выгоды от экономического сотрудничества с Россией — Беларусь. Несмотря на проблемы во внешнеполитических отношениях с западными странами, Республике Беларусь долгие годы удавалось удерживать на плаву и развивать многие отрасли эко-

номики. Страна старается не только не терять объемы товарооборота с Россией, но и успешно наращивать его.

Товарооборот Беларуси и России в 2019 г. составил 35,55 млрд долларов США, снизившись к 2018 году на 0,5%. На долю России приходилось, как и в 2018 году, 49,2% всего товарооборота Беларуси, в том числе 41,2% экспорта (в 2018 году — 38,3%) и 55,9% импорта (в 2018 году — 58,8%).

Экспорт белорусских товаров в 2019 г. на российский рынок составил 13,569 млрд долларов США (температура — 104,5%). Основными товарными позициями экспорта стали сыры и творог — 6,9% от объема всех поставок в РФ; грузовые автомобили — 5,5%; сливочное масло — 2,7%; тракторы и седельные тягачи — 2,4%; части и принадлежности для автомобилей и тракторов — 2,2%; мебель — 2,1%; молоко и сливки, сгущенные и сухие, — 1,9%; свежая и охлажденная говядина — 1,6%; мясо и пищевые субпродукты домашней птицы — 1,6%. В 2019 г. в структуре экспорта появилось 28 новых товарных позиций на сумму порядка 290 тыс. долларов, по которым в 2018 г. поставки в Россию не осуществлялись. Импорт товаров из России в 2019 г. составил 21,983 млрд долларов (температура к 2018 г. — 97,2%). В структуре импорта преобладали сырья нефть, включая газовый конденсат, — 29,9% всего импорта товаров из России; нефтяные газы и прочие газообразные углеводороды — 12%; легковые автомобили — 4,3%; отходы и лом черных металлов — 1,5 %.⁶

Как видим, в 2019 г. товарооборот РК и РФ составил около 19, 6 млрд долларов. В этом же году товарооборот РБ и РФ составил 35,55 млрд долларов. Это почти вдвое больше, чем у нас.

В 2019 г. экспорт Казахстана в Россию составил 5,6 млрд долларов, импорт Казахстана из России — 14 млрд долларов. Экспорт белорусских товаров в 2019 г. на российский рынок составил 13,569 млрд долларов. Как видно, эти цифры тоже не в пользу Казахстана.

Как уже отмечалось, в 2019 г. на долю России приходилось 49,2% всего товарооборота Беларуси. Россия является на сегодняшний день практически единственным полноценным экономическим партнером РБ и, несмотря на все политические трения между странами, Республике Беларусь удается в полной мере использовать эту возможность и продвигать свои товары на российский рынок. Заметим при этом, что в структуре белорусского экспорта в Россию преобладают промышленные товары, хотя Россия сама является крупной промышленной державой. В импорте из России в основном преобладает сырье.

Казахстан имеет с Россией чуть ли не самую протяженную границу в мире — 7600 км. Протяженность российско-белорусской границы — 1239 км. Это намного меньше. Спрашивается, где приграничное торговое сотрудничество регионов РК с РФ? Почему его так мало при такой протяженности границ?

ВВП Беларуси — около 60 млрд долларов, что в три раза меньше, чем ВВП Казахстана. Получается, что почти четверть ВВП Беларуси создается благодаря экономическому сотрудничеству с Российской Федерацией. У нас же только 5,6 млрд из ВВП связано с Россией. Почему мы не используем весь потенциал экономического сотрудничества с Россией? Изменения нужны в национальном законодательстве РК. У Казахстана должна быть своя Стратегия развития сотрудничества со странами ЕАЭС.

⁶ Товарооборот Беларуси и России в 2019 году снизился на 0,5% // информационно-аналитический портал Belta. 4 февраля 2020 г. URL: <https://www.belta.by/economics/view/tovarooborot-belorussi-i-rossii-v-2019-godu-snizilsja-na-05-378362-2020/> (дата доступа: 05.07.2020).

Список литературы

1. Токаев предложил скорректировать стратегию развития ЕАЭС до 2025 года // информационно-аналитическое издание «Евразия. Эксперт». 19 мая 2020 г. URL: <https://eurasia.expert/tokaev-predlozhil-skorrektirovat-strategiyu-razvitiya-eaes-do-2025-goda/> (дата доступа: 07.07.2020)
2. Товарооборот Казахстана и России за 2019 год // Официальный сайт торгового представительства Республики Казахстан в Российской Федерации. 21 февраля 2020. URL: <https://kaztrade.ru/news/tovarooborot-kazahstana-i-rossii-za-2019-god.html> (дата доступа: 06.07.2020)
3. В товарообороте Казахстана с ЕАЭС 92% занимает Россия // Центр деловой информации Kapital.kz. 26 февраля 2019 г. URL: <https://kapital.kz/economic/76237/v-tovarooborote-kazakhstana-s-yeaes-92-zanimayet-rossiya.html> (дата доступа: 05.07.2020)
4. Северная Америка будет торговать по-новому // Интернет-портал «Независимая газета». 1 июля 2020 г. URL: https://www.ng.ru/world/2020-07-01/100_usa01072020.html (дата доступа: 05.07.2020)
5. Товарооборот между Россией и Казахстаном в 2019 году // 12 февраля 2020 г. URL: <https://ru.sputniknews.kz/infographics/20200212/12829821/tovarooborot-russia-kazakhstan-2019.html> (дата доступа: 05.07.2020)
6. Товарооборот Беларуси и России в 2019 году снизился на 0,5% // информационно-аналитический портал Belta. 4 февраля 2020 г. URL: <https://www.belta.by/economics/view/tovarooborot-belarusi-i-rossii-v-2019-godu-snizilsja-na-05-378362-2020/> (дата доступа: 05.07.2020)

References

1. Tokayev predlozhil skorrektirovat' strategiyu razvitiya YEAES do 2025 goda // informatsionno-analiticheskoye izdaniye «Yevraziya.Ekspert». 19 maya 2020 g. URL: <https://eurasia.expert/tokaev-predlozhil-skorrektirovat-strategiyu-razvitiya-eaes-do-2025-goda/> (data dostupa: 07.07.2020)
2. Tovarooborot Kazakhstana i Rossii za 2019 god // Ofitsial'nyy sayt torgovogo predstavitel'stva Respubliki Kazakhstan v Rossiyskogo Federatsii. 21 fevralya 2020. URL: <https://kaztrade.ru/news/tovarooborot-kazahstana-i-rossii-za-2019-god.html> (data dostupa: 06.07.2020)
3. V tovarooborote Kazakhstana s YEAES 92% zanimayet Rossiya // Tsentr delovoy informatsii «Kapital.kz». 26 fevralya 2019 g. URL: <https://kapital.kz/economic/76237/v-tovarooborote-kazakhstana-s-yeaes-92-zanimayet-rossiya.html> (data dostupa: 05.07.2020)
4. Severnaya Amerika budet torgovat' po-novomu // Internet-portal «Nezavisimaya gazeta». 1 iyulya 2020 g. URL: https://www.ng.ru/world/2020-07-01/100_usa01072020.html (data dostupa: 05.07.2020)
5. Tovarooborot mezhdu Rossiyei i Kazakhstanom v 2019 godu // 12 fevralya 2020 g. URL: <https://ru.sputniknews.kz/infographics/20200212/12829821/tovarooborot-russia-kazakhstan-2019.html> (data dostupa: 05.07.2020)
6. Tovarooborot Belarusi i Rossii v 2019 godu snizilsya na 0,5%. // informatsionno-analiticheskiy portal «Belta». 4 fevralya 2020 g. URL: <https://www.belta.by/economics/view/tovarooborot-belarusi-i-rossii-v-2019-godu-snizilsja-na-05-378362-2020/> (data dostupa: 05.07.2020)

ON THE DEVELOPMENT OF INTEGRATION PROCESSES IN THE FRAMEWORK OF THE EAEU

Amirov Nurlan Kuzembayevich, Associate Professor of the Scientific and Educational Department “Law” of NJSC Narxoz University, 050035, Republic of Kazakhstan. Almaty, Zhandosova str. 55, e-mail: nurlan.amirov@narxoz.kz

Annotation. This article examines the development of integration processes within the EAEU, legislative and other support for the development of trade and industrial relations of Kazakhstan with other EAEU countries, and ensuring the national interests of our country through the development of equal and business cooperation between the EAEU countries. According to the author, the cooperation of the EAEU countries has great potential and can favorably influence economic growth in Kazakhstan.

Keywords: EAEU, integration, economic cooperation, international law, joint ventures, economic growth.

ЕАЭО ШЕҢБЕРИНДЕ ИНТЕГРАЦИЯЛЫҚ ПРОЦЕСТЕРДІ ДАМЫТУ ТУРАЛЫ

Амиров Нурлан Кузембаевич, заң ғылымдарының кандидаты, «Нархоз» Университеті «Құқық» ғылыми-білім беру департаментінің доценті, 050035, Қазақстан Республикасы, Алматы қ., Жандосов к-си 55, e-mail: nurlan.amirov@narxoz.kz

Андратпа. Бұл мақалада ЕАЭО шеңберінде интеграциялық үдерістерді дамыту, Қазақстанның ЕАЭО басқа елдерімен сауда және өндірістік қатынастарын дамытуды заңнамалық және өзге де қолдау, ЕАЭО елдері арасындағы төң құқықты және іскерлік ынтымақтастықты дамыту арқылы еліміздің ұлттық мұдделерін қамтамасыз ету мәселе-лері зерттеледі. Автордың пікірінше, ЕАЭО елдерінің ынтымақтастығы зор әлеуетке ие және Қазақстандағы экономикалық өсімге жағымды әсер етуі мүмкін.

Түйін сөздер: ЕАЭО, интеграция, экономикалық ынтымақтастық, халықаралық құқық, бірлескен кәсіпорындар, экономикалық өсу.

ОПЫТ ПРИМЕНЕНИЯ ПРАВА «ВЕТО» ПОСТОЯННЫМИ ЧЛЕНАМИ СОВЕТА БЕЗОПАСНОСТИ ООН

Редченков Дмитрий Владимирович, кандидат исторических наук, доцент кафедры международных отношений и внешней политики России, Саратовский государственный университет им. Н. Г.Чернышевского, Российская Федерация, г. Саратов, ул. Астраханская, 83, 410012, e-mail: engels-volga@yandex.ru

Аннотация. Статья автора посвящена анализу практики применения права «вето» постоянными членами Совета Безопасности ООН с момента создания Организации по настоящее время. Особое внимание уделяется статистике и мотивам использования державами права «вето», причинам постоянной критики данного механизма принятия решений в Совбезе ООН и аргументам в защиту института «вето».

Ключевые слова: ООН, Совет Безопасности ООН, постоянные члены Совета Безопасности ООН, право «вето».

В свое время российский постоянный представитель в ООН Виталий Чуркин спрашивали от отметил, что «право вето – краеугольный камень всей архитектуры ООН. Без него лишилась бы устойчивости вся конструкция»¹. Любопытно при этом, что само слово «вето» в Уставе ООН отсутствует. Однако в третьем пункте Статьи 27 Устава указывается, что решения Совета Безопасности считаются принятыми только при совпадающих голосах всех постоянных членов². Так собственно и образуется пресловутое право «вето» пяти ведущих держав ООН.

Несмотря на то, что уже на конференции в Сан-Франциско (1945 г.), принявший Устав ООН, многие государства выступили против введения института «вето» для стран «большой пятерки» и в дальнейшие годы продолжили попытки пересмотреть данный механизм функционирования Совбеза, право «вето» его постоянных членов в неизменном виде сохраняется до сих пор, оказывая определяющее влияние на процесс и результаты работы Организации.

При этом само наличие права «вето» у пятерки постоянных членов СБ ООН в условиях холодной войны и вновь начавшейся конфронтации между Западом и современной Россией привело к необходимости учитывать позицию друг друга, искать компромиссы и взаимно сократить число неприемлемых друг для друга проектов решений. В силу этого многие готовившиеся резолюции либо вообще не доходили до голосования, либо доходили в существенно трансформированном виде. Обратной (негативной) стороной этого стало то, что многие острые и насущные вопросы Советом Безопасности не обсуждались вообще, поскольку изначально было ясно, что соответствующая резолюция будет торпедирована с помощью «вето». Так, например, Совбез ни разу не обсуждал колониальную войну Франции в Алжире, интервенцию США во Вьетнам, проблемы Северной Ирландии (Великобритания), Тибета и Синьцзяна в Китае, Чечни в России.

Тем не менее использование права «вето» постоянными членами Совбеза стало довольно частым, порождая каждый раз ропот и недовольство стран, входящих в противоположный лагерь. Так, согласно далеко не полным данным, размещенным на официальном сайте ООН³, с 1946 г. постоянные члены СБ использовали право «вето» 209 раз,

¹ Чуркин: право вето является краеугольным камнем всей архитектуры ООН. 10.03.2016 // Информационное агентство ТАСС. - URL: <https://tass.ru/politika/2726662> (дата обращения: 20.07.2020).

² Устав ООН // Официальный сайт ООН. - URL: <https://www.un.org/ru/charter-united-nations/index.html> (Дата обращения: 20.07.2020).

³ Проекты резолюций, не принятые в результате голосования постоянных членов против них на открытых заседаниях Совета Безопасности // Официальный сайт ООН. - URL: <https://www.un.org/securitycouncil/ru/content/veto> (дата обращения: 20.07.2020).

а именно: СССР и Россия прибегали к вето 115 раз, США – 80 раз, Великобритания – 29, Франция – 16, КНР воспользовалась этим правом 14 раз.

Таким образом, абсолютным рекордсменом в деле использования «вето» стали СССР и его правопреемница – Российская Федерация. Особенно часто Советский Союз применял это право в начальный период деятельности ООН, в условиях развернувшейся холодной войны с Западом и хронической нехватки стран-союзниц. Только за первый год существования Организации советская делегация проголосовала против решений Совета Безопасности 9 раз, а за первые 10 лет существования ООН (до 1955 г. включительно) СССР накладывал вето на проекты резолюций Совбеза 57 раз. При этом СССР был единственным постоянным членом СБ ООН, который в первое десятилетие существования ООН воспользовался предоставленным ему правом «вето». В дальнейшем, по мере распада колониальных империй и появления на их обломках многочисленных дружественных государств так называемого «третьего мира», частота применения Москвой данного права заметно снижается. Так, в последующие 13 лет (с 1956 по 1968 гг.) Советскому Союзу пришлось сказать свое твердое «нет» в Совбезе ООН только 23 раза, а за весь оставшийся 23-летний период «позднего» СССР – только 10 раз, причем в годы горбачевской Перестройки и «нового мышления» ни разу. Что касается тематики наложения «вето» Советским Союзом, то до 1961 г. почти в половине случаев (35 из 74) Москва блокировала прием в ООН различных западных (Австрия, Ирландия, Италия, Португалия, Финляндия) и прозападных (Иордания, Кувейт, Ливия, Цейлон, Южная Корея и др.) режимов. Помимо этого особую важность Москва видела в пресечении принятия резолюций, критикующих ее собственные действия: блокаду Западного Берлина (1948 г.), вторжение в Чехословакию (1968 г.), ввод войск в Афганистан (1980 г.), уничтожение южнокорейского авиалайнера (1983 г.).

Российская Федерация, получившая в наследство советское право «вето» в СБ ООН, к настоящему времени воспользовалась им 25 раз. При этом на первые 15 лет относительно теплых отношений России и Запада пришлось всего 3 случая. Однако, начиная с 2007 г., частота блокирования решений в Совбезе ООН со стороны Москвы достигла времен холодной войны (в среднем более 1,5 вето в год). Причем, как правило, речь шла о блокировании резолюций, содержащих обвинения в массовом нарушении прав человека и международного права, в отношении дружественных России государств: по одному разу – Мьянмы, Зимбабве, Сербии, Йемена, Венесуэлы и 14 раз(!) – Сирии. Кроме того, в 2014-2015 гг. «вето» в ООН понадобилось Москве и для защиты своей политики на Украине: организация референдума о принадлежности Крыма и предотвращение создания международного трибунала по делу о сбитом в небе над Донбассом самолете компании «Малайзийские авиалинии» (рейс MH17).

США по случаям применения права вето в Совбезе ООН занимают уверенное второе место, несмотря на то, что первые 25 лет ни разу этим правом не воспользовались. Более того, потеряв к 1970 гг. в ООН механическое большинство, именно Вашингтон теперь стал главным пользователем права «вето». Подавляющее число случаев американского «вето» в Совбезе ООН приходится на торпедирование резолюций, направленных против двух ключевых союзников США на Ближнем Востоке и в Южной Африке – Израиля и ЮАР. Для защиты Израиля Вашингтон использовал право «вето» 44 раза (т.е. больше половины всех случаев американского «вето!»), для защиты ЮАР – 17 раз. Нередко США блокировали и резолюции, осуждающие их собственные действия. Так, в течение 1970-80-х гг. Вашингтону пришлось 8 раз применить право «вето», защищая свои силовые акции в отношении ряда вышедших из-под их контроля центральноамериканских государств (Никарагуа, Панамы и Гренады).

Великобритания и Франция, занимающие соответственно третье и четвертое место по частоте использования права «вето» в СБ ООН, совместно открыли данную практику в 1956 г. во время Сuezского кризиса. В дальнейшем обе европейские державы применя-

ли «вето», как правило, лишь вместе с США и в основном в защиту Южной Африки. При этом вплоть до 1972 г. Соединенное Королевство единолично продолжало блокировать любые резолюции, подрывающие ее позиции в Южной Родезии. Последний раз Великобритания и Франция применили «вето» в 1989 г., поддержав военную операцию США против Панамы.

Наконец, КНР, получившая место постоянного члена Совбеза ООН взамен Китайской Республики (Тайваня) только в 1971 г., реже остальных использовала предоставленное ей право «вето» – за первые 35 лет только три раза. Однако после превращения в один из мировых центров влияния и сближения с Москвой на базе концепции «многополярного мира», приоритета государственного суверенитета и неприятия доктрины «гуманитарных интервенций» с 2007 г. Пекин стал активно пользоваться правом «вето», причем неизменно вместе с Россией, 8 раз выступив в защиту правящего режима в Сирии и по одному разу – в Мьянме, Зимбабве и Венесуэле.

Каждое такое совместное российско-китайское и отдельное российское голосование в поддержку дружественных режимов многими государствами-членами ООН, в первую очередь западными, рассматривается как злоупотребление правом «вето» в ущерб гуманитарной ситуации в этих странах.

В сентябре 2013 г. с предложением ограничить применение права «вето» постоянными членами СБ ООН в ситуациях, которые имеют признаки преступлений против человечности и геноцида, выступил президент Франции Франсуа Олланд. Идея Олланда не предполагает внесения формальных изменений в Устав ООН, ограничиваясь неким «джентльменским соглашением», подразумевающим добровольный отказ от применения права «вето». Данная инициатива получила довольно широкий отклик. Согласно заявлению министра иностранных дел Лихтенштейна Аурелии Фрик, к сентябрю 2017 г. под инициативой поставили свои подписи представители «114 государств, малых и больших, от всех регионов мира»⁴. Однако среди постоянных членов Совбеза ООН инициативу Франции поддержала только Великобритания. Как заявил в интервью ТАСС постоянный представитель Соединенного Королевства при ООН Мэттью Райкрофт, «мы поддерживаем принцип, на котором основана французская инициатива, мы не можем представить себе ситуацию, в которой Соединенное Королевство воспользовалось бы правом вето и заблокировало принятие мер в ответ на массовые бесчинства»⁵.

В то же время наиболее активным противником этой и других инициатив, подрывающих незыблемость права «вето» постоянных членов Совета Безопасности ООН, выступает Россия. Начиная с 2014 г., Москва в лице своих высокопоставленных дипломатов – министра иностранных дел Сергея Лаврова, постоянных представителей при ООН Виталия Чуркина и Василия Небензи, представителей РФ в ООН Александра Панкина, Владимира Сафонкова и Алексея Богусlavского – неоднократно выступала против внесения каких-либо изменений в порядок использования права «вето».

Не остался в стороне от этого вопроса и российский президент Владимир Путин. В авторской статье, опубликованной в июне 2020 г. в журнале «National Interest» и посвященной истории Второй мировой войны, он следующим образом изложил свое видение института «вето» в ООН: «Что такое право вето в Совете Безопасности ООН? Говоря прямо, это единственная разумная альтернатива прямому столкновению крупнейших стран. Это заявление одной из пяти держав, что то или иное решение для неё неприем-

⁴ Ограничение права вето в СБ ООН поддержали 114 стран, заявил Лихтенштейн. 23.09.2017 // Информационное агентство «РИА Новости». - URL: <https://ria.ru/20170923/1505392044.html> (дата обращения: 20.07.2020).

⁵ Постпред: Великобритания согласна на добровольное ограничение права вето в СБ ООН. 11.08.2015 // Информационное агентство ТАСС. - URL: <https://tass.ru/mezhdunarodnaya-panorama/2178455> (дата обращения: 20.07.2020).

лемо, противоречит её интересам и представлениям о правильном подходе. И остальные страны, даже если они не согласны с этим, принимают такую позицию как данность, отказываясь от попыток вовлечь в жизнь свои односторонние устремления. То есть так или иначе, но нужно искать компромиссы. Звучащие довольно часто в последние годы призывы отменить право вето, отказать постоянным членам Совбеза в особых возможностях на деле безответственны. Ведь если такое произойдёт, Организация Объединённых Наций по существу превратится в ту самую Лигу наций – собрание для пустых разговоров, лишённое каких-либо рычагов воздействия на мировые процессы; чем всё закончилось, хорошо известно»⁶.

Именно после выхода этой статьи российского президента постоянный представитель РФ при ООН Василий Небензя фактически поставил точку в участии России в дискуссиях на тему права «вето». 9 июля 2020 г. он заявил, что обсуждение реформирования Совета Безопасности ООН не должно затрагивать право «вето», что это не предмет для дискуссий: «Вопрос о праве вето не обсуждаемый, не переговариваемый. Это не вопрос для компромиссов. Вето – это инструмент, который позволяет поддерживать баланс интересов в Совете Безопасности, это то, что обеспечило жизнеспособность Совета Безопасности»⁷.

Таким образом, все попытки внести корректировки в механизм использования права «вето» в первую очередь разбиваются о твердокаменную позицию Москвы, опирающуюся на это же самое право «вето» в отношении любых поправок в Устав ООН. Однако этим ситуация не исчерпывается. Другие постоянные члены СБ ООН – КНР и США – в настоящее время также не видят необходимости не только отказываться от имеющегося у них права «вето», но и, в отличие от Франции и Великобритании, сокращать возможности этого права. Как заявила в ноябре 2016 г. зампостпреда США при ООН Мишель Сисон, «Мы по-прежнему против любого расширения или изменения вето»⁸. Именно эта позиция единственной на данный момент мировой сверхдержавы заставляет ее многочисленных младших партнеров существенно снизить остроту и частоту выпадов против существующего права «вето» в ООН.

Итак, постоянно критикуемое право «вето» постоянных членов Совбеза ООН тем не менее является неотъемлемым и необходимым компонентом функционирования Организации, предотвращающим диктат со стороны большинства в отношении меньшинства и заставляющим ведущие державы и группы стран искать взаимоприемлемые решения. При этом любое изменение правил применения института «вето» как в сторону его ограничения и отмены, так и в сторону увеличения числа обладателей этим правом способно привести к деструктивным последствиям в работе ООН, которые могут оказаться фатальными. Именно поэтому все три ключевых geopolитических центра мировой политики – США, КНР и РФ – несмотря на нынешнее жесткое противоборство между собой, пока не склонны что-либо менять в механизме применения «вето».

Список литературы

- Чуркин: право вето является краеугольным камнем всей архитектуры ООН. 10.03.2016 // Информационное агентство ТАСС. - URL: <https://tass.ru/politika/2726662> (Дата обращения: 20.07.2020).

⁶ Опубликована статья Владимира Путина «75 лет Великой победы: общая ответственность перед историей и будущим». 19.06.2020 // Официальное интернет-представительство президента России. - URL: <http://www.kremlin.ru/events/president/news/63527> (дата обращения: 20.07.2020).

⁷ Небензя: первое очное заседание СБ ООН после пандемии планируется на следующей неделе. 09.07.2020 // Информационное агентство ТАСС. - URL: <https://tass.ru/politika/8926965> (дата обращения: 20.07.2020).

⁸ Денисова О. Россия и США выступили против ограничения права вето в Совбезе ООН. 08.11.2016 // Информационное агентство «РИА Новости». - URL: <https://ria.ru/20161108/1480847537.html> (дата обращения: 20.07.2020).

2. Устав ООН // Официальный сайт ООН. - URL: <https://www.un.org/ru/charter-united-nations/index.html> (дата обращения: 20.07.2020).
3. Проекты резолюций, не принятые в результате голосования постоянных членов против них на открытых заседаниях Совета Безопасности // Официальный сайт ООН. - URL: <https://www.un.org/securitycouncil/ru/content/veto> (дата обращения: 20.07.2020).
4. Ограничение права вето в СБ ООН поддержали 114 стран, заявил Лихтенштейн. 23.09.2017 // Информационное агентство «РИА Новости». - URL: <https://ria.ru/20170923/1505392044.html> (Дата обращения: 20.07.2020).
5. Постпред: Великобритания согласна на добровольное ограничение права вето в СБ ООН. 11.08.2015 // Информационное агентство ТАСС. - URL: <https://tass.ru/mezhdunarodnaya-panorama/2178455> (дата обращения: 20.07.2020).
6. Опубликована статья Владимира Путина «75 лет Великой победы: общая ответственность перед историей и будущим». 19.06.2020 // Официальное интернет-представительство президента России. - URL: <http://www.kremlin.ru/events/president/news/63527> (дата обращения: 20.07.2020).
7. Небензя: первое очное заседание СБ ООН после пандемии планируется на следующей неделе. 09.07.2020 // Информационное агентство ТАСС. - URL: <https://tass.ru/politika/8926965> (дата обращения: 20.07.2020).
8. Денисова О. Россия и США выступили против ограничения права вето в Совбезе ООН. 08.11.2016 // Информационное агентство «РИА Новости». - URL: <https://ria.ru/20161108/1480847537.html> (дата обращения: 20.07.2020).

References

1. Churkin: pravo veto yavlyayetsya krayeugol'nym kamnem vsey arkhitektury OON. 10.03.2016 // Информационное агентство ТАСС. - URL: <https://tass.ru/politika/2726662> (Data obrashcheniya: 20.07.2020).
2. Ustav OON // Ofitsial'nyy sayt OON. - URL: <https://www.un.org/ru/charter-united-nations/index.html> (Data obrashcheniya: 20.07.2020).
3. Proyekty rezolyutsiy, ne prinyatyye v rezul'tate golosovaniya postoyannykh chlenov protiv nikh na otkrytykh zasedaniyakh Soveta Bezopasnosti // Ofitsial'nyy sayt OON. - URL: <https://www.un.org/securitycouncil/ru/content/veto> (Data obrashcheniya: 20.07.2020).
4. Ogranicheniye prava veto v SB OON podderzhali 114 stran, zayavil Likhtenshteyn. 23.09.2017 // Информационное агентство «РИА Новости». - URL: <https://ria.ru/20170923/1505392044.html> (Data obrashcheniya: 20.07.2020).
5. Postpred: Velikobritaniya soglasna na dobrovol'noye ograniceniye prava veto v SB OON. 11.08.2015 // Информационное агентство ТАСС. - URL: <https://tass.ru/mezhdunarodnaya-panorama/2178455> (Data obrashcheniya: 20.07.2020).
6. Opublikovana stat'ya Vladimira Putina «75 let Velikoy pobedy: obshchaya otvetstvennost' pered istoriyey i budushchim». 19.06.2020 // Ofitsial'noye internet-predstavitel'stvo prezidenta Rossii. - URL: <http://www.kremlin.ru/events/president/news/63527> (Data obrashcheniya: 20.07.2020).
7. Nebenzya: pervoye ochnoye zasedaniye SB OON posle pandemii planiruyetsya na sleduyushchey nedele. 09.07.2020 // Информационное агентство ТАСС. - URL: <https://tass.ru/politika/8926965> (Data obrashcheniya: 20.07.2020).
8. Denisova O. Rossiya i SSHA vystupili protiv ograniceniya prava veto v Sovbese OON. 08.11.2016 // Информационное агентство «РИА Новости». - URL: <https://ria.ru/20161108/1480847537.html> (Data obrashcheniya: 20.07.2020).

THE PRACTICE OF VETO USAGE BY UN SECURITY COUNCIL PERMANENT MEMBERS

Redchenko Dmitriy Vladimirovich, Ph.D. in History (Candidate of Science), the associate professor at the Department of International Relations and Russian Foreign Policy, N.G. Chernyshevsky Saratov State University, Russia Federation, Saratov. 83, Astrakhanskaya Street, 410012, e-mail: engels-volga@yandex.ru

Annotation. The article analyzes the practice of using the right of «veto» by permanent members of the UN Security Council from the moment of the Organization's creation to the present. Special attention is paid to statistics and reasons for the use of the veto by powers, the reasons for constant criticism of this decision-making mechanism in the UN security Council, and arguments in defense of the institution of the veto.

Keywords: UN, UN Security Council, permanent members of the UN Security Council, the right of «veto».

БҰҰ-ның ҚАУІПСІЗДІК КЕҢЕСІНІҢ ТҮРАҚТЫ МУШЕЛЕРІНІҢ «ВЕТО» ҚҰҚЫҒЫН ҚОЛДАНУ ТӘЖІРИБЕСІ

Редченков Дмитрий Владимирович, тарих ғылымдарының кандидаты, «Халықаралық қатынастар және Ресейдің сыртқы саясаты» кафедрасының доценті, Н. Г. Чернышевский атындағы Саратов мемлекеттік университеті, Ресей Федерациясы, Саратов қ., Астрахань к-си., 83, 410012, e-mail: engels-volga@yandex.ru.

Аңдатпа. Автордың мақаласы БҰҰ-ның Қауіпсіздік Кеңесінің түрақты мүшелерінің ұйым құрылғаннан бастап қазіргі кезге дейінгі «вето» құқығын қолдану тәжірибесін талдауға арналған. Державалардың «вето» құқығын қолдану статистикасы мен уәждеріне, БҰҰ Қауіпсіздік Кеңесіндегі аталған шешім қабылдау механизмінің түрақты сынға ұшырау себептеріне және «вето» институтын қорғаудағы дәлелдерге ерекше көңіл бөлінген.

Түйін сөздер: БҰҰ, БҰҰ-ның Қауіпсіздік Кеңесі, БҰҰ-ның Қауіпсіздік Кеңесінің түрақты мүшелері, «вето» құқығы.

Журнал зарегистрирован Комитетом информации Министерства
информации и общественного развития Республики Казахстан
Свидетельство о постановке на учет № KZ88VPY00018136 от 10.12.2019

Учредитель: Некоммерческое акционерное общество «Университет Нархоз»
Адрес: 050035, 1-й микрорайон, д.81, Ауэзовский район, Алматы, Казахстан

Email: jurnal@narxoz.kz
Телефон: +7 (727) 377-19-49

Наш сайт: <https://slpp.narxoz.kz/journal/>

Опубликованные материалы не всегда отражают точку зрения редакции.
Ответственность за достоверность фактов и сведений в публикациях несут
только авторы.

Тираж 300 экз.
Подписано в печать в июне 2020 г.
Формат 60x90/8.
Печать офсетная

Отпечатано в ТОО «Издательство Фортуна Полиграф»

050063, г. Алматы, 1-микрорайон, д. 81.
Fpolygraf@bk.ru
Тел: +7 701 787 32 92, +7 771 574 57 05,
+7 707 463 13 22